

Чланци и расправе

Articles et discussions

Просторна структура манастира средњовековне Србије

СВЕТЛАНА МОЈСИЛОВИЋ

Просторна манастирска структура, као специфична просторна јединица, са јасно дефинисаном функцијом, захтева да се њена генеза сагледа у ширем контексту времена и историјских кретања. Порекло њеног просторног концепта непосредно је везано за појаву монашког покрета и основних постулата монаштва, који су се временом трансформисали, мењајући и саму просторну јединицу. Из такве међузависности садржаја и просторне диспозиције, као непосредни производ, створио се функционално одређени простор — *манастир*. Временска и просторна ширина посматраног историјског региона омогућила је праћење стварања структуре, чији је коначни облик резултовао у одређен тип, који се прихватао без обзира на територијалну удаљеност и политичке границе. Главни услов за пенетрацију тога типа на разна подручја био је припадност хришћанском покрету, који је и непосредни извор стварања манастирске структуре.

Анализа манастира на локалном подручју, у овом случају у средњовековној Србији, захтева проучавање његове трансформације и стварање типа од IV до X века у неким земљама хришћанског истока (Египат, Сирија, Палестина и Византија) — ширем региону, а затим да пратимо преузимање већ дефинисане структуре и њену трансформацију на локалном подручју Србије у средњем веку.

Основа за расветљавање покренутог питања била су историографска, археолошка и архитектонска истраживања, јер једино оваквим, интердисциплинарним студијама можемо да објаснимо неке законитости посматраног система. Константа система произлази из садржаја јединице, који је непосредно везан за хришћански ритуал у специјалним условима манастирске заједнице. Просторна диспозиција грађевинских објеката манастирске заједнице није произвољна, па се ни целокупна структура не може посматрати као резултат стихијског стварања.

Манастирски комплекси у Србији представљају део континуираног развоја, који у посебним, локалним условима добија и посебно обележје, али при том не излази из створене схеме. Специфични историјски услови у којима се развија манастир у Србији и значај који он има за наше проучавање захтевали су детаљнију анализу свих појединачних утицаја, који су историјски и просторно дефинисали тип средњовековног манастира у Србији.

Проучавања су се ограничила на стварање просторног, архитектонског и историјског типа манастира у ширем региону, који се пренео из

тих области на Балкан. Упоредном просторном анализом изабраних манастира на територији Србије, постављени су проблеми шире и уже локације структуре на одређеном подручју, физички оквир структуре на ужој локацији и међузависност елемената система. Системом анализованих утицаја покушали смо да расветлимо неке од проблема генезе манастира у општим и посебним условима.

Исцрпније анализе манастира извршене су на подручју српске државе у средњем веку, као покушај да се манастирска структура сагледа као производ хришћанског концепта у реалним историјским околностима посебног подручја. Ове околности, а и место које црква заузима у средњовековној држави, проширују проблем и на друге аспекте средњовековног живота, који су веома присутни у структури овога типа. Такво проучавање историјског развоја просторне манастирске структуре, у општим и посебним условима, излази из оквира религиозне сфере догађања и расветљава ту структуру са становишта виталних проблема развоја државе, који се манифестују кроз развој политичких и економских прилика, комуникација, насеља и градитељства.

*

* *

Људско пранасеље, сведено иа хоризонтални план, својим јасно израженим границама, представља саставни део ритуала ограђивања — затварања простора.¹ Издвајање светилишта, као посебног места у оквиру већ створене насељске формације, пропраћено је и проналажењем одговарајућег облика и простора, који престаје да буде доступан свима, осим одабраним појединцима, посредницима између профаног и сакралног. Тај новоизабрани, обележени простор — светилиште — добија и грађевинске контуре које се у континуитету могу пратити кроз историју, са посебним обележјем цивилизације којој припадају.

Не може се прецизно говорити о архитектонском изгледу првих светилишта, али материјални остаци у појединим случајевима, указују да су то била ограђена места, дефинисана као про-

¹ Код првих људских насеља није јасно издвојено светилиште, али просторни концепт станишта указује на његову специјалну локацију. Ово се уочава у просторној диспозицији насеља, оријентацији у односу на кардиналне правце или изабраном природном феномену (води, планини, стени итд.). О овом проблему види: В. Fletcher, *History of Architecture on the Comparative Method*, London 1961; R. Redfield, *The Primitive World and its Transformations*, London 1968; J. Rykwerth, *The Idea of a Town*, New Jersey 1976,

сторно затворене целине.² Овако одређен простор постаје место посвећења, а одабрани појединци се издвајају у посебну групу људи, која својим присуством обезбеђује стални контакт са светим местом.³

Историјским развојем људска насеља постају сложенија у просторној организацији, умножавањем свакодневних функција, које су резултат еволутивног тока, а света места прерастају у просторно-архитектонске целине, које временом добијају примаран значај у оквиру људског насеља — града.⁴

Старе цивилизације Африке, Азије и Европе у свом паганском периоду поседују у оквиру града, као посебно организоване целине, светилишта, која се развијају према утврђеном правилу тренутне религије. Ово ритуално кретање се и просторно испољава у низању одређених просторних јединица, које се мултипликују затварајући са свих страна основно језгро — светилиште.⁵

Просторна локација и унутрашња организација античког акропоља, указује да се и у оквиру грчке цивилизације светилиште формира као затворена просторна целина. Његов доминантан положај у простору (ἄκρος πόλις — горњи град), са посебно наглашеним прилазом, истиче његов специјалан карактер простора намењеног култу.

Неке ритуалне радње се преносе и на сам чин подизања града, чији снажни зидови треба и својом „натприродном" способношћу да заштите житеље. Познато је етрурско заоравање свете бразде будућег града,⁶ или симболика просторног уобличавања римског castrum у односу на кардиналне правце.⁷

Континуитет ограђеног светог места се не прекида појавом хришћанства, напротив ланац се наставља, а просторна схема компликује, ма колико изгледала једноставна у хоризонталном плану.⁸ Симболизам центра⁹ је јасно изражен, а ограђивање светилишта се кроз хришћанску идеју о трансцендентном бићу божанства мења по утврђеним правилима.

Хришћанско светилиште се просторно развија кроз епохе, а трансформација архитектонског типа је последица и ритуалних и стилских промена. И поред специфичних обележја које хришћанство доноси, а која се испољавају у архитектури храма, јасно се уочава идеја „божанске државе", која се исказује кроз симболику архитектонских елемената.¹⁰ Превирања у Источној цркви током V и VI века изазвала су промене црквеног програма, које су се последично од-

d'histoire des religions, Paris 1964, 313 sq (даље Eliade, *Traité*).

³ Свето место, као издвојени простор, захтева и специјалан приступ. Оно је по својој суштини опасно за неприпремљену јединку, зато захтева посебну припрему (ритуалну радњу), која обезбеђује контакт. V. Eliade, *Traité*, 313.

⁴ Појам града су до сада образлагали многи научници, покушавајући да сажму све атрибуте које носи једна оваква формација. Ипак, универзалне формуле нема, тако да овај појам у својим основним поставкама добија специфичне карактеристике у одређеном историјском тренутку. Тако разликујемо градове разних цивилизација који имају посебно — просторно дефинисано — светилиште. Cf. P. Lavedan, *Histoire de l'Urbanisme, Antique — — Moyen âge*, Paris 1926; E. A. Gutkind, *Urban Development in Southern Europe: Italy and Greece*, vol. IV, New York 1969.

⁵ Позната је просторна концепција египатског светилишта, где се постепено, преко неколико издвојених простора, свештеник уводи у храм, чије језгро није приступачно чак ни њему. У Месопотамији је светилиште такође затворена структура.

⁶ Етрурски обичај је забележен и на плитком рељефу, који се чува у Courtesy Museo Archeologico у Аквилеји.

⁷ Cf. M. Morini, *Atlante di Storia dell'Urbanistica: dalla Preistoria all'inizio del secolo XX*, Milano 1963 (даље Morini, *Atlante*).

⁸ Када говоримо о сложености просторне схеме хришћанског светилишта, имамо на уму компликовани ритуал источне цркве, који се испољава у просторном решењу храма, и својом ирационалном компонентом уноси непредвиђена архитектонска решења. Тако је често врло тешко извршити функционалну анализу појединих делова архитектонског склопа, ма колико она била грађевински и конструктивно логична. На пример, питање нартекса и ексонартекса, до данас у целини није решено. Затим појава звоника остаје такође отворено питање и др.

⁹ Симболизам центра је у хришћанској уметности јасно изражен (представа небеског Јерусалима). Архитектонска диспозиција хришћанског храма је везана за хришћански ритуал — храм се јавља као производ мистичне концепције хришћанске куће. Cf. B. Smith, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and The Middle Ages*, New Jersey, 1956, 15, nap. 22 (даље Smith, *Symbolism*); P. A. Michelis, *Esthétique de l'Art Byzantin*, Paris 1959; G. Mathew, *Byzantine Aesthetics*, London 1963; Eliade, *Traité*, 316; L. Bréhier, *La Civilisation Byzantine*, Paris 1970, 207 sq. (даље Bréhier, *Civilisation*).

¹⁰ Идеја „божанске државе" и „божанског утврђења" воде порекло још из Месопотамије, Египта и Палестине. Снажне тврђаве ових цивилизација биле су „утврђења божанског краља". Cf. A. J. Evans, *Journal of Hellenistic Studies* XXI (1901) 181. На старом Истоку је капија утврђења била симбол небеског ауторитета, нарочито код Египћана Cf. A. Erman, *The Literature of The Egyptians*, 1927, 26. Мистичну концепцију цркве, као космичке куће, преузимају и хришћански свештеници (R. H. Connolly, *Expositio officiorum ecclesiae*, I, 196), а у Сирији у другој половини V века хришћански храм се гради као „божанско утврђење" (црква у Гераси 464. год. је имала на сва четири угла куле и једну централну. Cf. J. W. Crowfoot, *Early Churches in Palestine*, London 1941, 85.

² О првим архитектонским структурама које представљају светилишта говори M. Eliade, *Traité*

разиле и на просторну концепцију храма.¹¹ Рачвањем основног тока хришћанства у два правца, чији су носиоци Источна црква на простору Источног римског царства — Византије и Западна са седиштем у Риму, стварали су се одговарајући архитектонски облици, који су, пратећи промене програмске схеме црквеног ритуала, доживљавали трансформацију и примарних и секундарних грађевинских обележја. Западно хришћанство дозвољава свом храму да над наслеђеном, давно усвојеном хоризонталном основом мења вертикални план, тако снажно и коренито, стварајући и стил епохе, који је дао одређени архитектонски тип, конструктивно и скулпторално сасвим нов и различит од претходног.¹² Источно хришћанство, напротив, следи архетип, а промене архитектонског склопа остају у домену варијантних решења. Поштујући усвојени иконографски тип, хришћански храм Источне цркве доживљава стилске промене, које у коначном сабирању показују еволутивни ток архитектуре. Целокупно подручје источног православља преузима усвојени концепт храма, варирајући га и уносећи у њега нове елементе, зависно од локалне традиције подручја које га прихвата и историјског тренутка у коме настаје.¹³

Једна од особености хришћанског покрета, која се и просторно може анализовати је појава монаштва и стварање манастира. Постанак монашких агломерација крајем IV и почетком V века, отвара ново питање, које није везано само за историјски развој хришћанства већ и за просторни концепт ове нове верске заједнице.

Стварање монашких колонија у Египту, Сирији и Палестини, које су понекад бројале и по неколико хиљада људи,¹⁴ захтевало је и установљење одговарајућих правила, којих су се морали придржавати сви припадници заједнице. Ова нова насеља, у почетку просторно неорганизована, створена као место чисто хришћанског опредељења, временом прерастају у организовану заједницу, која постаје и просторно и архитектонски дефинисана. Континуитет хришћанског светилишта се у овом случају не прекида, напротив оно постаје примарно језгро које прераста у центар једне нове, интровертне просторнографевинске схеме. Током дугог низа година она се трансформисала и у свом коначном архитектонском облику стабилизовала на разним подручјима од VI до X века.¹⁵

Просторна манифестација духовних преокупација монашке заједнице, испољава се кроз организацију монашког насеља, које слично хришћанском храму подлеже утврђеном пратипу са јасно израженим симболизмом центра. Овај континуитет, изражен кроз симболично груписање грађевина, омогућава покретање неких питања везаних за архитектонску организацију манастира и анализу појединачних елемената просторне структуре.

Постављајући проблем на овај начин, разрешење морамо тражити у сабирању утврђених историјских података са материјалним остацима на одређеном подручју, стављајући све то у однос: историјски континуитет, хришћанска симболика, локална традиција.

Питање манастира и монаштва први пут је правно регулисано на Четвртом васељенском сабору у Халкедону 451. године.¹⁶ Манастири се од тог¹¹ Велике христолошке распре, започете још у IV веку на подручју Источног царства, настављају се несмањеном жестином кроз цео V и VI век. Уп. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1970, 70 и даље Острогорски, *Историја*). Тако у VI веку на територији Источне империје постоје три типа литургије: сиријски, египатски и византијски, који су захтевали и одређене промене у диспозицији храма. Олтарски простор се компликује умножавањем олтара (поред главног додају се и два помоћна), мења се олтарска преграда итд.; v. Brénier, *Civilisation*, 215 sq.

¹²Тако романска црква има сасвим различит просторни и конструктивни концепт од, на пример, готске. Конструктивне промене које је дала готска катедрала револуционарне су у грађевинском смислу исто колико и по решењу фасадних површина. Растерећењем пуних зидних маса и уношењем стуба као основног конструктивног елемента пружиле су се огромне могућности развоја вертикалног архитектонског плана.

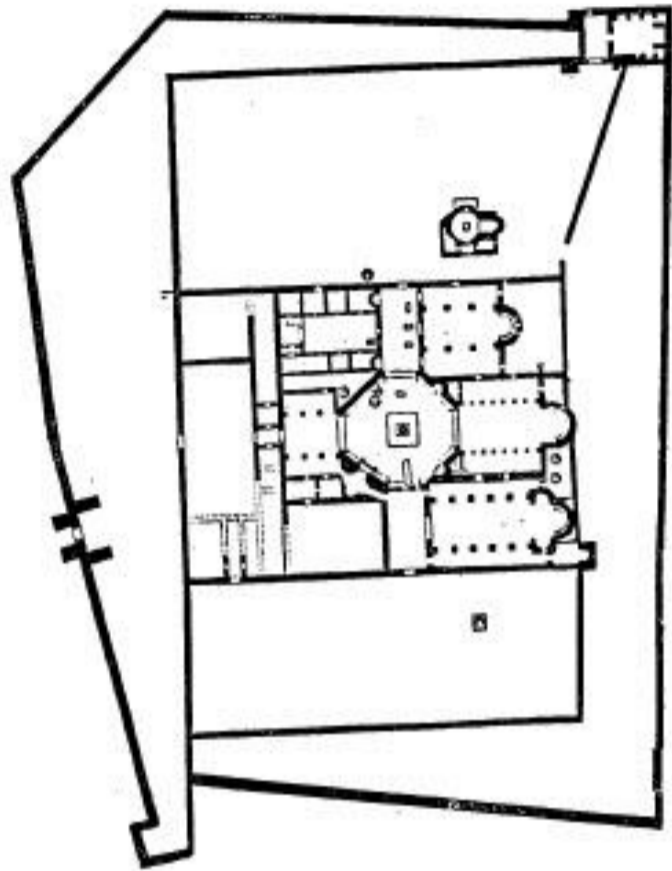
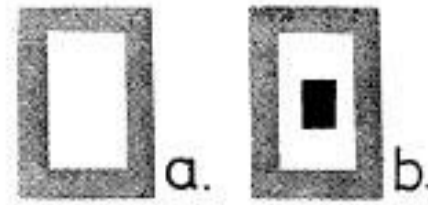
¹³Бавећи се истраживањима на подручју Источног царства, G. Millet напомиње: „Стил припада једној епохи или једном човеку, он је пролазан. Тип остаје...”. *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Paris 1916, 5.

¹⁴У доба Пахомија Великог (+348), у једној оваквој заједници било је преко 7000 људи, који су живели изоловано у пустињи. Уп. Н. Милаш, *Православно црквено право*, Београд 1926, 690 (даље Милаш, *Право*).

¹⁵Стварање монашких агломерација је почело у Египту (IV век), па се проширило на Сирију, Палестину и коначно захватило целу пространу територију Византијског царства. Једном установљени просторни концепт (у X веку), византијска црква је дистрибуирала новим државама, на које је имала политичке и економске претензије (Србија, Бугарска, Русија). Сиријски и палестински монашки центри од V до X века имали су непосредан утицај на стварање и ширење ових насеља на простору византијске државе. Зато се генеза византијског манастира може да прати уз упоредну анализу са осталим монашким агломерацијама.

¹⁶ Нека општа дела о развоју монаштва уп. Н. Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима I*, Нови Сад 1895 (даље Милаш, *Правила*); K. Lake, *Early Days of Monasticism on Mount Athos*, Oxford 1909 (даље Lake, *Early Days*); J. Leroy, *La vie quotidienne du Moine Studite*, Irénikon XXVII (1954) 21—50; J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris 1947 (даље Lassus, *Sanctuaires*); *Il Monacheismo orientale*, Roma 1958, 246—257, J. Leclercq *L'érémisme en Occident jusqu'à l'an mille*, Le Millénaire du Mont Athos, I, 161—180 (даље Leclercq, *L'érémisme*); M. Hussey, *Byzantine Monasticism*, Cambridge Mediaeval History IV 2(1967) 161—184; Bréhier, *Civilisation*, 205—272. IV васељенски сабор, одржан у Халкедону 451. године, у својим прави-

СХЕМА

b

СВ. СИМЕОН – МЛАБИ – V ВЕК

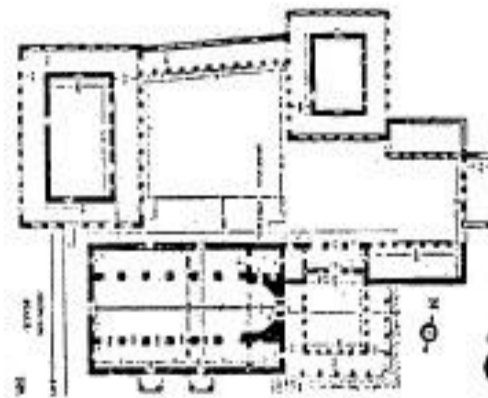
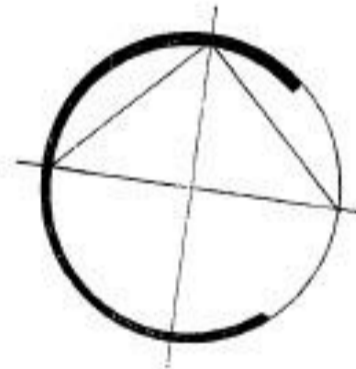
b

ДЕИР СИМАН – V В.

a

САМАХ – V В.

a

КАСР ЕЛ-БЕНАТ – V В.

Сл. 1. Просторна манастирска структура Сирије
 Ill. 1. Syrian spatial monastery structure.

времена налазе под црквеном јурисдикцијом, а четврто правило сабора у Халкедону одређује да подизање манастира зависи директно од епархијског епископа и да га је могуће основати само са његовом дозволом. Таквим ставом црква је преузела на себе сву одговорност и контролу над манастирима источне ортодоксије. Сам чин оснивања манастира се временом преносио и на друге црквене поглаваре, па су се тако осим епархијских стварали и ставропигијски или патријаршијски манастири, који су директно зависили од патријарха.¹⁷

Познато нам је да Источна црква и Источно римско царство представљају „јединствен државноцрквени организам”.¹⁸ Из таквих међуодноса произлази могућност световног поглавара да учествује у оснивању манастира, па се подижу и царски манастири, који имају посебно место у манастирској хијерархији.¹⁹ Једном основан манастир поседује и одређена правила живота и понашања у заједници, која се сабрана називају: *манастирски типик*.²⁰ Овакав скуп правила, забележен први пут у IV веку, трансформисао се на разним подручјима у одговарајуће типике, који су се преписивали, допуњавали и чинили основ манастирског живота.

Оснивање манастира је у погледу комуникацијске мреже средњег века имало изузетан значај. Манастир је заузимао важно место у систему средњовековне саобраћајне и насељске организације, а посебно је значајан као нови облик социјалне институције.²¹ Манастири Египта, Сирије и Антиохије подизани су на изолованим местима само с обзиром на непосредну околину. У погледу општих комуникација они се налазе недалеко од насеља, или близу главних саобраћајница.²²

Као што се ритуал источних цркава међусобно разликовао, па постоји египатски, сиријски и византијски тип литургије, а основни постулати хришћанства су им заједнички, исто се тако независно развијају манастири, који на свом подручју добијају основне карактеристике, по којима их сврставамо у египатски, сиријски или византијски тип. Од посебног значаја за развој византијског манастира је сиријски облик манастирске структуре,²³ који и поред очигледних разлика, а оне су резултат специфичности подручја, има и неке заједничке карактеристике. На подручју Сирије постоје два типа манастира: један из јужне Сирије, а други са подручја северне Сирије (сл. 1). Заједничка особина сиријских и византијских манастира је да се формирају као изоловане, затворене грађевинске целине, близу насељених места или недалеко од важних комуникација. Ужа локација манастира зависи од одређених особина које треба да поседује изабрано место, а које су виталне за манастирски живот. Један од основних елемената је постојање воде у близини предвиђеног места, као и присуство старијег сакралног обе-

лежја, које води порекло још из првих дана хришћанства и првих установа типа *loci religiosi*.²⁴ Сама манастирска структура садржи одређене грађевине, које су произашле из усвојеног облика манастирског живота. Најважнији

лима тачно дефинише статус монаха. Правила IV васељенског сабора, која се односе на монашко питање, била су поново потврђена на петостом Трулском сабору. Уп. Милаш, *Правила*. Четврто правило сабора у Халкедону гласи: „Установљује се, да нико нема и нигде да оснива или подиже манастир, или молитвени храм, без приволе епископа дотичног града. И калуђери свакога града и свакога мјеста нека буду потчињени епископу, нека тишину љубе, нека само у посту и молитви бораве и нека остају увијек у оним мјестима, у којима су постављени”; Милаш, *Правила*, 334. Иако 24. правило IV васељенског сабора у Халкедону и 49. правило Трулског сабора изричито говоре: „Једном посвећени услед приволе епископа манастири, морају занавјек остати манастирима...” (Милаш, *Правила*, 381), познато је да су у време владавине цара иконоборца Константина Копронима многи манастири претварани у касарне. О томе говори 13. правило VII васељенског сабора у Nikeји; уп. Милаш, *Правила*, 618, и Острогорски, *Историја*, 181.

¹⁷О оснивању манастира и одговорним црквеним поглаварима, при овом чину, говори Милаш, *Право*, 715 и д.

¹⁸О питању источне цркве и световне власти у Византији уп. Острогорски, *Однос цркве и државе у Византији*, (Сабрана дела, V), Београд 1970, 224—237, ¹⁹О царским манастирима в. Милаш, *Право*, 716.

У оквиру основног проблема посебно је занимљиво ктиторско питање у Византији и у средњовековној Србији, уп. С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и у Немањинској Србији*, Глас CLXVIII (1935) 81—132; по аутору „ктиторско је право скуп права и обавеза, који припадају власнику имовине, намењене користи цркве”, *ibidem*, 81.

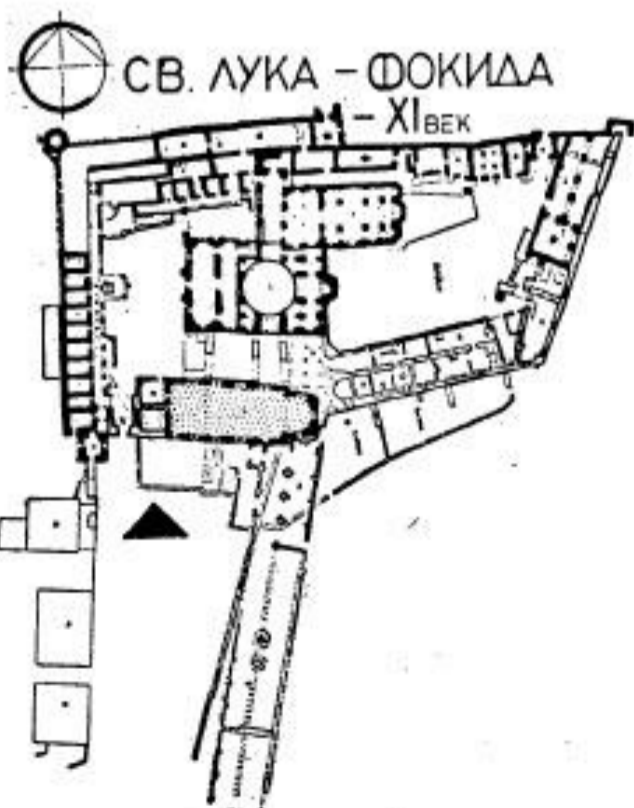
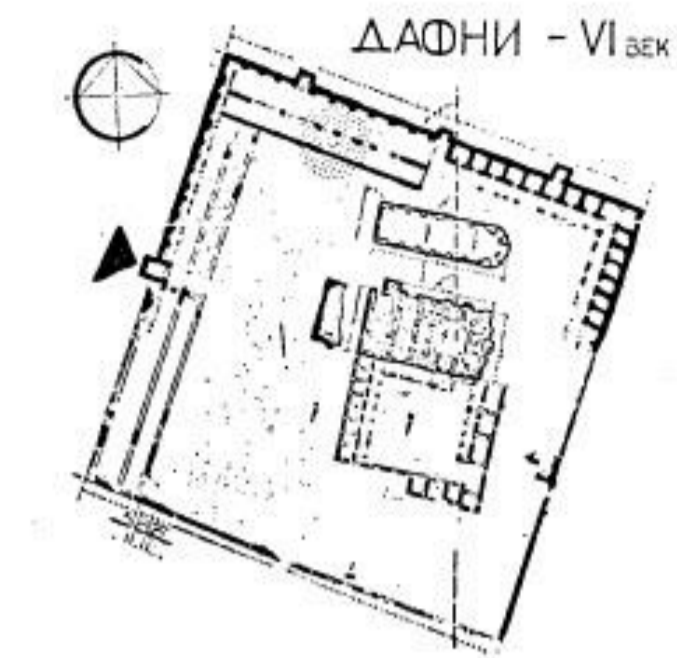
²⁰Типици: Јерусалимски (Сава Освећени 561), Студитски (Теодор Студит 789) и Атонски (Атанасије око 970), настали су по угледу на прва правила Василија Великог, а служили су као основ свим касније основаним манастирима. (На пример, Студитски типик је прихваћен у XI веку у Кијевској лаври, а одатле се преноси у скоро све руске манастире).

²¹Значај манастира као социјалне установе је велики у средњем веку. Стварање прихватишта за болесне и одбачене, као и оснивање болница је једна од важних делатности, везана за ову организацију. Већ осмо правило IV васељенског сабора говори о сиротињским домовима и уређењу живота у оваквим, специјалним установама. Уп Милаш, *Правила*, 346.

²²О локацији манастира Сирије cf. Lassus, *Sanctuaires*, 266.

²³О манастирима на овом подручју в. Lassus, *Sanctuaires*, 264, sq.; G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord*, 3 vol, Paris 1953—58; J. Lafontaine—Dosogne, *Itinéraires Archéologiques dans la région d'Antioche — Recherches sur l'iconographie de S. Symeon Stylite le Jeun*, Bruxelles 1967 (и даље Lafontaine—Dosogne, *Itinéraires*).

²⁴О овом питању расправља С. Троицки, *Ктиторско право*, 85.

Сл. 2. Манастирска структура Византије

услов за постојање структуре је свакако подизање храма или капеле, као примарног објекта, којим је одређена суштина саме заједнице. Ово здање прате и друге неопходне грађевине: просторије за заједнички живот монаха²⁵ и понекад, нарочито у манастирима северне Сирије, изоловане масивне куле (сл. 16) за посебну врсту аскезе.²⁶ Није искључено да су византијски манастири X века прихватили овај облик грађевине, који је у измењеном облику, сходно подручју на коме је настао, постао саставни део скоро свих светогорских манастирских целина. Карактеристична особина просторне структуре сиријских манастира огледа се у посебно наглашеном култном делу комплекса, који је често и денивелисан (виши) од осталих елемената грађевинске целине.²⁷ Улаз у манастир је тако постављен да верника води према храму. О локацији улаза у односу на цркву, која тек од V века има источну оријентацију²⁸ (главна осовина цркве је оријентисана у правцу западисток, са олтарским простором према истоку), не може се увек поуздано говорити, јер често не постоје сачувани материјални трагови на терену. Код манастирских комплекса који су сачували свој првобитни облик, уочава се локација улаза, у неким случајевима,²⁹ у замишљеној осовини која дели манастирску структуру на простор намењен искључиво култу божанства и други део предвиђен за заједнички живот монаха. Основна карактеристика просторне организације манастира Сирије одражава се у локацији храма. Он се налази у оквиру обимног манастирског зиданог круга и својим местом не заузима централни положај (сл. 1а), што ће касније бити главна особина просторне структуре византијских манастира. Такав концепт разликује се привидно од каснијег византијског. Када се изврши вредновање појединих просторних елемената сиријских комплекса, одмах се уочава примарни положај храма у просторном плану, само што се то остварује на другачији начин од византијског концепта, који је веран централном решењу. Храм у сиријским комплексима добија примарно — „централно“ место елевацијом. Простор на коме се црква подиже, својим морфолошким особинама, обезбеђује јој доминантно место, коме су све остале, секундарне просторне јединице подређене. Тако се и у овом случају доследно спроводи хришћанска идеја, где храм као „центар“ доминира манастирском структуром. Кад се образлаже основни концепт сиријског манастира и повезује са каснијим византијским, потребно је посебно нагласити оне елементе структуре који су им заједнички и који нам омогућавају да пратимо континуитет просторне схеме. У оба случаја је то затворена просторна грађевинска структура, са посебно издвојеним храмом, као најдоминантнијом тачком просторног плана. Остале манастирске грађевине, потребне за свакодневни живот, секундарни су елементи про-

сторног плана. Говорећи о секундарној улози осталих архитектонских остварења, не искључујемо неопходност елемената који произлазе из основних потреба монашког живота, већ наглашавамо да су они пратећи, а не доминантни елементи комплекса. При таквим разматрањима не улазимо у архитектонски концепт појединих грађевина, већ посматрамо континуитет просторне диспозиције манастирске структуре. Њеном анализом долази се до закључка да се јединица те врсте формирала у функцији храма, који у оба случаја има доминантно место у просторној схеми.³⁰

Континуитет просторне структуре може се уочити и на манастирима Антиохије и Синаја. Манастир св. Катарине Синајске,³¹ као и многи манастири на подручју Антиохије,³² имају просторни план, чија је доминанта храм. Просторна диспозиција поанатог манастира из VI века св. Симеона Млађег (сл. 1), у извесном смислу одступа од уобичајеног хоризонталног плана. Решењем основе у облику слободног крста,³³ целина поседује она битна својства која указују на континуитет просторне структуре. Комплекс св. Симеона Млађег (основан 551. године) је концептован као затворена, ограђена просторна

²⁵И поред битних архитектонских разлика између манастира северне и јужне Сирије, заједничка особина им је пространа грађевина са портицима за смештај монаха. Cf. Lassus, *Sanctuaires*, 267.

²⁶Ове куле су нарочито карактеристичне за северносиријске манастире. У њих су се повлачили поједини монаси и подвргавали специјалном начину живота. Они нису контактирали са осталом браћом, већ су живели у специјалној изолацији. Таква је кула у манастирском комплексу Qsarel-Banat (Lassus, *Sanctuaires*, 280). Понекад су се овакве куле градиле независно од манастира, у близини насеља, па је испосник добијао храну од мештана. Интересантно је да су храну примали кроз специјални отвор у поду, изнад улазних врата — конопцем.

²⁷Такав је случај са манастирским комплексима Qasrel-Banat, Deir Semân, cf. Lassus, *Sanctuaires*, fig. 104 и 105.

²⁸О оријентацији хришћанског храма и променама које су последица развоја хришћанског ритуала v. Bréhier, *Civilisation*, 206 sq.

²⁹Манастир Qasrel-Banat.

³⁰Сасвим је уочљиво да су се од сиријског типа манастира развили манастири западног хришћанског света. Ортогонална схема просторног плана ових манастира одговара просторној концепцији великих западних опатија. Ἱερά Μονή Σινᾶ, ἀνθρώπος + χώρος 6 (1977) 17—22.

³²О манастирима Антиохије v. Lafontaine—Dosogne, *Itinéraires*, 83.

³³Опис манастирског комплекса даје Lafontaine—Dosogne, op cit., 67 sq., са одговарајућом техничком документацијом и објашњењем појединих делова комплекса.

целина, са јасно назначеним култним простором у основи. Специфичност ове етруктуре произлази и из основне хришћанске усмерености овог подручја, где је култ мученика, посебно стилита, нарочито развијен од IV до VI века.³⁴ Централно место у просторном плану ту заузима стуб — место аскезе те специфичне врсте хришћанских испоника (сл. 1б). Унутрашњи простор комплекса чини низ објеката, који са свих страна затварају језгро — стуб, а са источне стране су лоцирани сакрални објекти. Таква затворена диспозиција, са јасно назначеном доминантом, поново указује на континуитет те интровертне просторне организације. У прилог овоме иде и назив централног дела комплекса — *мандра* (μάνδρα), који има и значење: манастир.³⁵ Остали објекти који чине саставни део просторне структуре (заједничке зграде монаха, трпезарија, кухиња, магацини, грађевине за ходочаснике, итд.), подигнуте су у западном делу комплекса, где се налази и улаз. Овде се поново запажа подела простора на садржај подређен само култу и на онај профани, који је саставни део монашке заједнице. Разматрајући генезу просторног плана манастира, од првих структура овога типа до византијског концепта, важно је поменути монашки центар на Синају и манастир св. Катарине Синајске (VI век).³⁶ Просторна диспозиција овог комплекса (сл. 2), са култним објектима (базилика, капеле и трпезарија) и профаним (ћелије, библиотека, магацини, итд.), поново потврђује концепцију централног просторног решења.

У разматрањима о континуитету ограђеног манастирског комплекса, обимне зидове ове структуре не би требало узимати као типичне, јер њихова преваходно фортификациона намена има и дубље историјско значење.³⁷

Развој монаштва у Малој Азији и стварање монашких агломерација на овом подручју може да се прати од VIII века.³⁸ Најважнији монашки центар малоазијског региона — Витинијски Олимп почиње да се развија као монашка агломерација у VIII веку, у време иконоклазма.³⁹

У овој области Мале Азије идентификована су на терену, два локалитета — Пелекити (Πελεκίτι κητή) и Мегас Агрос (Μέγας Ἀγρός — „Велико поље“), која су имала водећу улогу у VIII веку и представљала важан монашки центар.⁴⁰ Развој византијске манастирске структуре од VIII до X века, на подручју Мале Азије, добија свој посебан значај тек у IX веку (843. године), када је поново успостављен култ икона. За претходни временски период (од VI до VIII века) нисмо у стању да пратимо просторни развој манастира на овом подручју, а сва испитивања остају у домену историографских проучавања, јер су локалитети теренски неистражени.⁴¹ И поред недостатака материјалних трагова на терену, може се закључити да постоји извесна сличност између сиријских манастира V и VI

века и малоазијских комплекса истог периода.⁴² Ово се тврђење може поткрепити и чињеницом да Мала Азија тога времена још нема развијене монашке центре,⁴³ па је утицај суседног подручја, које истовремено врши и дистрибуцију монашких снага у ове крајеве, сасвим могућ и оправдан.

Од VIII века, а нарочито у IX, после иконоклазма, оживљавају монашки центри у Малој Азији. Центар монашког живота постаје Вити-

³⁴ О стилитима постоји исцрпна литература. Они нису били предмет нашег проучавања, па смо користили само ону литературу која их помиње у оквиру општег монашког питања (Lassus, op cit., 264; Lafontaine-Dosogne, op. cit., 67—217).

³⁵ Мандра cf. проучавања Lafontaine-Dosogne, *Itinéraires*, 83.

³⁶ Уп. напомену 31 овога рада.

³⁷ Јаки прогони хришћана на овом подручју познати су још из III века. Оваква ситуација се није мењала вековима и поред установљења хришћанске империје на Истоку. Арабљански напади и стратегијски значај нападаног пункта добро су познати. У циљу заштите од напада 527. године, група монаха је тражила помоћ од Јустинијана, па је у овом периоду саграђена јака византијска тврђава. Стабилизацијом историјских прилика, манастир св. Катарине Синајске тек од IX века постаје епископско седиште. Cf. Champdor, *Mont Sinai*, 32 sq; R. Krautheimer, *Early Christian And Byzantine Architecture, Harmondsworth: Penguin books 1975* (даље Krautheimer, *Early Christian*).

³⁸ Права историја монаштва у овом региону почиње у VIII веку. Поједини случајеви пустињаштва и анахоретског начина живота свакако су везани и за ранији период. Тако се помиње да је Хипатиос, прелазећи планину Олимп у Витинији, био изненађен олујом и склонио се у манастир Cf. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*. Paris 1975, 127, nap. 7 (даље Janin, *Les églises*).

³⁹ Литература о манастирима овог подручја је веома оскудна са аспекта архитектонских истраживања. Били смо упућени на дела R. Janin, *Les églises*; C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976 (даље Mango, *Byz. Arch.*) v. 180, fig. 189—193.

⁴⁰ Mango, op. cit., 180

⁴¹ О малоазијским манастирима раног периода (V—XII век) v. Janin, *Les églises*; G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1926 (и издање 1942); N. et M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1963.

⁴² О овом проблему v. Mango, *Byz. Arch.*, 197. Утицај сиријског организовања манастира се може осетити у просторном четвороуглу манастира Дафни код Атине, који се датује у V век; cf. Krautheimer, *Early Christian*, 366.

⁴³ О овом проблему говори Janin, *Les églises*, 127, n. 7. S. Vryonis у делу *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Proces of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Los Angeles — London 1971, 41—42, говори о развоју манастира на овом подручју, специјално напомињући да тек од VII века Мала Азија постаје базична монашка провинција са важним центрима.

нијски Олимп, који у овом периоду још не познаје прави облик киновијског живота.⁴⁴ Судаћи по историјским изворима, живот монаха се у овом центру одвијао на сличан начин као у будућој киновији, каква се развија тек од X века на Атосу.⁴⁵ На основу оскудних теренских података,⁴⁶ који би могли ближе да осветле манастирску структуру овог периода, можемо донекле да говоримо о типу манастирских центара на овом подручју, који су конциповани као варијантно решење сиријског манастирског плана.

Још из Јустинијановог периода потичу многобројна правила којима се предвиђа манастирска организација као место на коме се одвија главни живот у заједници.⁴⁷ Очигледан пример је манастир св. Катарине Синајске, који је тек Јустинијановом реконструкцијом добио свој коначни просторни и архитектонски облик, а он се, ако се посматра хоризонтални план, своди на четвороугаони ограђени простор, у коме се одвијао живот. Следећи ову традицију, која води порекло из Сирије, развијају се и монашки центри рановизантијског и средњовизантијског периода до X века, као и Атоске колоније, које представљају нов концепт манастирске структуре (сл. 2).

Кад се проучава овај период у подручју Мале Азије, иеопходно је напоменути да се после иконоклазма (IX век), манастири много више обнављају него што се оснивају.⁴⁸ Прописи Нићифора Фоке, а касније Василија II директно се односе на манастире и монашки живот.⁴⁹ За тај период развоја византијске државе, карактеристична је појава јаких аристократских породица, које постају оснивачи многих манастира. Тако се нарочито истичу Аргири, који чак своја приватна имања претварају у манастире.⁵⁰ Међу оснивачима манастира IX века истичу се: Сергије Магистар, са манастиром посвећеним Богородици *Νικήατο*) у Никомедијском заливу, Патрикије Петар, оснивач манастира Евандра у Цариграду, и Патрикије Константин Липс, оснивач манастира посвећеног Богородици (*Μερδοσάγγαρις*). Таква ситуација утиче на поновно снажење манастирског поседа у VIII и IX веку, што касније Нићифор Фока санкционише својом Новелом, која регулише питања пораста манастирске земље. Питање манастирског поседа представља један од битних проблема за Византију IX и X века.

Не треба заборавити још један облик манастира који се јавља иницијативом слободног сељака. У X веку слободни сељаци на својим имањима подижу цркве и одају се некој врсти монашког живота.⁵¹ Велика монашка активност овога времена огледа се, и поред свих царских забрана, у оснивању нових манастира.⁵² И док су у раном периоду (до VI века) у оквиру урбане структуре манастири били изузетак, у овом историјском раздобљу се све више концентришу у самим

градовима, а најочигледнији пример је Цариград.⁵³

Већ је указано на чињеницу да концепт византијског манастира овог периода води порекло од сиријске структуре. Ипак постоји битна разлика у формирању просторног плана насеља. Код византијског манастира овога времена, иако он још није формиран по принципу атоских структура, нити му је начин живота у свим случајевима одређен као киновија, просторни концепт се приближава будућој атоској формацији. Ова промена плана може се, и поред малобројних теренских остатака, доказати. Иако немамо очуване комплексе из тога времена на којима би могла да се изврши просторна анализа структуре, она се посредним путем може наслутити, па и објаснити. Докази се заснивају, у овом случају, на анализи саме манастирске цркве, која је у највећем броју случајева до данас

⁴⁴ О малоазијским манастирима овога периода говоре: Janin, *Les églises*, 127.sq.; J. Leroy, *La conversion de S. Athanase à l'idéal cenobitique et l'influence Studite*, Le Millénaire du Mont Athos, I, (даље Leroy, *La Conversion*); И. Соколов, *Состояние монашества в Византийской церкви с половины IX до начала XIII века (842—1204)*, Казан 1894 (даље Соколов, *Монашество*); А. П. Каждан, *Деревня и Город в Византии IX—X вв.* Москва 1960; А. Р. Rudakov, *Oчерki vizantijskoj kultury po dannym grecheskoj agiografii*, non stamp. London 1970, 190—198 (даље Rudakov

Charanis, *The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire*, *Dumbarton Oaks Papers* 4 (1948) 51—118 (о овим манастирима 53—64); Mango, *Byz. Arch.*, 178 sq. Технички снимци и теренски подаци за ово подручје су веома оскудни. Аутори Mango и Krautheimer, који су се бавили архитектуром овог подручја, посветили су сву своју пажњу црквеним објектима. Већина великих манастира овога подручја није идентификована на терену. Њихов преглед према историјским изворима даје Janin, *op. cit.* За наша проучавања су, осим стручне литературе, од великог значаја и планови из региона. Ограниченост документације приморала нас је да своје закључке базирамо на досадашњим историографским истраживањима.

⁴⁵ О животу у овој средини v. L. Petit, *Vie et office de St. Euthyme le Jeune*, *Revue de l'Orient chrétien* 8 (1903) 175—178.

⁴⁶ Mango, *Byz. Arch.* 180—181, fig. 191 (p. 176), fig 192 (p. 178—179).

⁴⁷ *Corpus iuris civilis*, III (*Novellae*), ed. R. Schöll—W. Kroil, Berlin 1895, nov. CXXXIII 666—676.

⁴⁸ О овом проблему v. Charanis, *op. cit.*, 51—118.

⁴⁹ За новеле Нићифора Фоке које третирају проблем манастира v. ed. Zacharia von Lingenthal, *Jus Graeco—Romanum*, 3. Leipzig 1857, 292—296.

⁵⁰ О породици Аргири и њиховој градктељској делатности уп. J. Ферлуга, *Почеци једне византијске породице — Аргири*, ЗФФ XII 1 (1974) 153—165.

⁵¹ О овоме говори Charanis, *op. cit.*, 62—63.

⁵² О оснивању манастира у Цариграду и околини в. Соколов, *Монашество*, 48 следи.

⁵³ Cf. Mango, *Byz. Arch.*, 198—199.

очувана.⁵⁴ Њено архитектонско решење, слободна грађевина са обрађеним фасадама, показује да је она била слободан елемент једне такве структуре. Ово посебно наглашавамо, јер је добро позната карактеристика раног периода у Сирији — уграђивање црквених здања у остале пратеће објекте, који на овај начин формирају манастирски комплекс. Тенденција издвајања цркве у центар одређеног простора и постављање тог објекта као просторне доминанте, карактеристика је манастира средњовизантијског периода, а корени таквог просторног решења потичу од концепта лаври које су се, као систем, појавиле још у IV веку у Палестини. На распрострањеност таквог начина живота указује историјски развој атоског монашког центра, где се пре оснивања Велике Лавре (у X веку) живело баш на овакав начин.⁵⁵

Ако се имају у виду све познате чињенице о диспозицији и архитектонском решењу византијског манастира до X века, треба истаћи да се оваква структура формирала прожимањем сиријског и палестинског типа, где се од првог наслеђује диспозиција основе и обимни зид, а од другог положај храма као централног објекта, слободног у простору и сагледивог са свих страна. Прихваћени концепт ће доћи до пуног изражаја тек у X веку на Атосу, где се ствара тип византијског манастира, који постаје узор не само за центре византијске државе већ и суседних земаља, које се развијају под снажним културним утицајем Империје.

Монаштво у Византији и манастир као организована заједница доживљавају у X веку последњу битну трансформацију на Атосу. Резултат ових промена је нови тип манастирске заједнице са специфичним карактеристикама, које се огледају у организацији живота и у грађевинском погледу.⁵⁶ Анализујући ову нову грађевинску целину, рашчлањавањем на основне елементе, можемо утврдити порекло те просторне организације која ће од X века постати једини тип манастира, који се, по угледу на Византију, проширио на цело подручје Балкана.

Основне компоненте просторне организације произлазе из усвојеног начина живота и настављају историјски континуитет манастира претходног периода. Грађевински и архитектонски елементи структуре имају стилске особине византијске архитектуре времена у коме настају. Просторна схема атоских манастира постаје симбиозом сиријског и палестинског концепта просторне структуре овога типа, са утицајем локалног подручја, који се огледа највише у архитектонским облицима.

Оснивач новог облика живота на Светој Гори — живота у киновији — био је Атанасије, који је започео свој монашки живот као исихаста. Крајем X века Атанасије оснива Велику Лавру уз помоћ цара Нићифора Фоке (963—969), која постаје прототип свих светогорских манастира.

Просторна организација манастира Велике Лавре (сл. 2) је добрим делом проистекла из усвојеног начина живота. Атанасије издаје типик за свој манастир (970—71) којим тачно одређује манастирску организацију.⁵⁷ Живот у киновији се одвија према одређеним правилима, а монашки идеал у овом случају представља заједнички живот, свакодневна молитва и фи-

⁵⁴ Манастирске цркве сачуване у Цариграду из овог периода су: манастир Константина Липса (907), Мирелион (око 920).

⁵⁵ О постанку манастира на Светој Гори постоји литература. Нас је у овом случају занимала стручна литература у којој се расправља о специфичностима светогорског монашког центра у односу на већ раније створене монашке центре на Истоку. Нека општа дела о овом питању: J. Lerooy, *La conversion*; P. Lemerle, *La vie ancienne de S. Athanase L'Athonite*, Le Millénaire du Mont Athos, I. Chevetogne 1963, 59 sq.; P. Dumont, *L'higouméne dans la règle de Athanase V'Athonite*, Le Mill du Mont Athos, I, 121 sq.; М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972.

⁵⁶ О архитектури грчких манастира в. А. Орлан Орландос, *Μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική*, Атина 1958 (даље Орландос 'Αρχιτεκτονική'; Krautheimer, *Early Chri-*

stian; Mango, *Byz. Arch.*, 216, 235, 277, 319, 323, 342. Оо грчким манастирима као архитектонским ком-плексима говори К. С. Папајоану, изузетно драгоцену публикацију, у научној литератури до сада усамљена, заслужује свакако пажњу истраживача који се баве проучавањем манастира као просторноархитектонске целине. Основно питање које покреће писаца — грчки манастири као архитектонски комплекси — засновано је на интегралном третирању архитектонског и просторног склопа манастира у Византији. Будући да наш рад покреће питање просторне манастирске структуре хришћанског Истока и средњовековне Србије, морамо да напоменемо да, и поред низа сличних закључака (нарочито оних који се односе на централно просторно решење), наш рад се знатно разликује од студије Папајоануа. Ми смо засновали сва испитивања манастирског простора на археолошки — потпуно или већим делом — истраженим манастирским целинама средњовековне Србије, посматрајући само основно (оригинално) средњовековно језгро структуре. Аутор поменуте студије разматра постојеће комплексе у целини, са свим накнадним грађењима у оквиру трајања манастирског простора.

О архитектури атоских манастира в. В. Г. Барски.

1887; Б. Бошковић, *Светогорски пабирци*, Старица 14 (1939) 71—104; Ж. Татић, *Трагом велике прошлости: светогорска писма и монографске студије старе српске архитектуре*, Београд 1929; P. M. Mylonas, *L'Architecture du Mont Athos*, Le Mill, du Mont Athos, II, 229 sq.; А. Дероко и С. Ненадовић, *Конаци манастира Хиландара*, Споменик 22 (Београд 1971) 19—40; Р. Финдрик, *Неколико забележака о дрвеним конструкцијама конака манастира Хиландара*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе X (1974) 95—106; С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара*, Хиландарски зборник 3 (1971) 85—208.

⁵⁷ Типик Атанасијев у издању Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athos Kloster*, Leipzig 1894, 101—140.

зички рад. Просторна структура заједнице овога типа створила се у извесном смислу као логичан производ киновијског начина живота. Атанасијева правила, осим упутстава за живот у монашкој заједници, предвиђају и одређене објекте, које оваква средина мора да обезбеди, да би се живот развијао по предвиђеним прописима. Основна концепција киновијског живота у Великој Лаври испољава се у неколико битних грађевинских елемената, неопходних за овакво монашко устројство. Из живота св. Атанасија сазнајемо да је подизање Велике Лавре претходило, поред одређене концепције живота и чврст градитељски концепт оваквог просторног здања. Познато је да Атанасије осим храма, као главног објекта, подиже трпезарију, кухињу, келије за монахе, болницу, млин и друге пратеће објекте, неопходне за предвиђени начин живота.⁵⁸ Интересантно је да Атанасије даје могућност да пет монаха могу да живе исихастичким животом у специјалним испосницама изван заједнице, што није било могуће у Студитском манастиру.⁵⁹ Тако се уз велике манастире Атоса стварају испоснице, па касније и самосталне келије, које постају саставни део ове велике монашке колоније. Њихова пракса није била страна ни оснивачима многих манастира на Балкану који су подигнути као киновија оваквог типа.⁶⁰

Проучавајући порекло просторне структуре атоског манастира, треба да сагледамо грађевинске елементе лавре каква се створила у Палестини у V веку и чији је логичан наставак светогорски тип манастира. Палестинска лавра се не може назвати организованим удружењем монаха, али извесне елементе, који указују на утврђени ред, можемо да издвојимо. Монаси су у оваквом удружењу живели независно у испосницама, окупљајући се два пута недељно у цркви ради заједничке молитве.⁶¹ Светогорски тип лавре је поред храма поседовао и трпезарију за заједнички обед монаха. Језгро лавре, које се састојало од цркве и трпезарије, као битних елемената грађевинске организације и хришћанског ритуала, постало је окосница око које се развила манастирска организација на Атосу.

Просторна диспозиција манастира Лавре св. Атанасија је настала у функцији храма, који заузима централни положај у систему. Разматрајући развој манастира, раније смо напоменули да овакво решење, са храмом као доминантом, има дубље корене и да у овом случају означава такође и историјски континуитет структуре.⁶² Ипак, и поред усвојеног концепта, ова нова просторна организација садржи неке специфичне међуодnose елемената, који је одређују и чине новим типом манастира. Три основна елемента, чија је међусобна условљеност стална у систему и који одређују просторни план, у овом случају су: храм, трпезарија и ограда. Постављање тих елемената у просторни однос и њихова ме-

ђузависност дају основни карактер нове манастирске јединице. Важно је напоменути да ти елементи не представљају нови производ, већ су архетипски, који у новом историјском концепту имају и своје посебно значење. Просторни положај доминанте система — храма — диктован је усвојеном оријентацијом хришћанског светилишта у правцу запад — исток. Тако постављена црквена грађевина постаје слободан просторни елемент, сагледив са свих страна, јер га затвара обимна ограда, уз коју су прислоњени остали објекти структуре. Диспозиција елемената који чине оgradu схематски се може приказати као четвороугао. Геометријска слика четвороугла, коју има ова структура, наставља се на већ усвојени концепт светилишне ограде V и VI века Сирије и Палестине.⁶³ Ограда са својом вишезначношћу има посебно место у оквиру структуре. Унутар обимне конструкције, као слободно стојећи објекат, у случају Велике Лавре, лоцирана је трпезарија у односу на главну фасаду храма.⁶⁴ Остали неопходни објекти (келије, кухиња, магацини и оставе) сачињавају део обимне зидане конструкције и са свих страна уоквирују храм (сл. 2). Са западне стране храма налази се улаз у комплекс. Већ смо напоменули да је основна доминанта система и језгро структуре манастирска црква. Њена функционална одређеност као култног објекта условила је и локацију манастирске трпезарије, која такође представља у извесном смислу култни објекат. Врло је јасна улога заједничког обода, који се у овом случају обавља у трпезарији уз пригодне молитве.⁶⁵ У зависности од улоге

⁵⁸О објектима који су сачињавали саставни део Лавре св. Атанасија v. Leroy, op. cit., 110—111; Lemerle, *La vie ancienne*, 75—78.

⁵⁹О утицају студитског центра на атоску заједницу говори Leroy, *La conversion*, 101—120.

⁶⁰ Уз већину манастира средњовековне Србије, постоје изоловане испоснице, најчешће лоциране у оближњој пећини. Такав је случај са комплексима у Пећи, Манасији, Раваници и др.

⁶¹*Les moines d'Orient VIII, Enquête sur les moines d'Egypte*, *Historia monachorum in Aegypto*, traduite par A. J. Festugière, O. P., Paris 1964.

⁶²Разматрајући порекло манастирске структуре Египта, Сирије и Палестине, до манастира рановизантијског и средњовизантијског периода, указали смо на место и улогу храма у стварању просторне схеме манастира и његов доминантан положај у структури.

⁶³О проблему диспозиције и оградивању манастира раног периода, v. V. Corbe, *L'ambiente materiale della vita dei monachi di Palestina nel periodo Bizantino*, II *Monachesimo orientale*, (Roma 1958), 246—257.

⁶⁴У животу св. Атанасија помиње се да је подигао трпезарију наспрам лица цркве са двадесет столова. Cf. Leroy, *La conversion*, 111.

⁶⁵Још из првих дана хришћанства, заједничке вечере су представљале део ритуала. Обед у киновији представља саставни чин ритуала. Зајед-

молитве у самом ритуалу произлази и локација трпезарије — непосредно уз манастирску цркву; у најидеалнијем случају, улаз у трпезарију се налази у замишљеној осовини главног улаза у храм (Велика Лавра). Њена локација истовремено треба да обезбеди најкраћу релацију — од храма до трпезарије — баш због њене делимичне улоге у самом обреду. Поштујући усвојену оријентацију манастирске цркве према истоку, са главним улазом са западне стране, трпезарија има увек локацију у западном делу манастирског дворишта, наспрам главне фасаде храма.⁶⁶ Овај однос између храма и трпезарије не треба схватити категорички, јер извесна одступања у просторном правцу (запад—југозапад, односно северозапад) сасвим су могућа, али она не искључују константни просторни однос између цркве и трпезарије, као два органски повезана и условљена елемента манастирске структуре.

Још један елемент просторне схеме, чија је локација у свом изворном значењу условљена храмом је улаз у манастирски комплекс. Ма колико да природни услови терена на коме се гради таква структура битно утичу на њен коначни облик, неки односи појединачних здања и доминанте система — храма — остају условљени и константни. Њихове промене у односу на објективне природне услове нису тако драстичне и не ремете успостављени иконографски концепт. Ово тврђење се такође односи и на локацију улаза, који у овом случају има поред функционалног и симболично значење. Разматрајући улаз у манастир, имамо у виду и значај који је улаз имао у византијском свету, као и у цивилизацијама које су претходиле.⁶⁷ Функционални значај улаза, комуницирање на релацији затворени манастирски простор и спољни свет, свакако је битан елемент који одређује његово место у просторном систему.

У непосредној вези са самим улазом је манастирска ограда, која просторно одређује структуру. Њен значај превазилази њену примарну улогу елемента који затвара — ограничава просторни систем. У ширем историјском контексту, она представља ритуални чин одвајања профаног и посвећеног простора.⁶⁸ Сам улаз у овом случају представља место преко кога се одвија комуникација између специјалног и општег простора. Његова симболична, а и реална функција се огледа у самом чину увођења верника у ограђени простор, чији је центар светилиште — хришћански храм.⁶⁹ Крајњи циљ јединке уведене у овако конциповани простор је прилазак храму и то улазу у храм. Суштински, хришћански храм нема нападача будући да као „саставни део весељене“, он прима и уводи вернике. Објективно, улаз представља место прекида система оградне, најфреквентнију тачку на релацији спољни — унутрашњи простор. Место улаза у просторној схеми насеља

непосредно је везано за главни улаз у храм, који се, у зависности од источне оријентације олтарског простора, налази на западној страни манастирског комплекса. Локација главног улаза у манастир је у функцији центра система — храма и налази се насупрот улазу у цркву у обимном оградном зиду (сл. 2). Просторно би се његова локација, у односу на кардиналне правце, налазила на западној страни манастирске оградне, односно у просторном исечку југозапад—северозапад према центру улаза у храм. Посматрајући развој манастирске структуре кроз историју, као саставни део континуитета ограђеног светог места, њену ограду морамо разматрати непосредно са тренутком постанка структуре. Њена првобитна и основна функција је двонаменска. Она представља елемент којим се врши издвајање специјалног простора, а истовремено је и елемент прелиминарне заштите, који треба разликовати од накнадно добијене функције организованог одбрамбеног система. Одбрана је резултат одређених историјских кретања⁷⁰ и она се на разним подруч-

ничка трпезарија, како смо раније напоменули, постоји још у првим лаврама на Светој Гори, поред црквеног здања. Манастирски типичи, Хиландарски и Студенички, јасно дефинишу ритуал. Он се састоји из обавезне службе у храму, а затим се наставља у трпезарији уз заједнички обед. Уп. *Хиландарски типик*, Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног, прев. Ј. Мирковић, Београд 1939; у глави 9. говори се о трпезарији, нав. дело, 57—58; Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе хиландарског типика Св. Саве*, Светосавски зборник I (1936) 90 I правила светог Христодула са Патмоса из XI века за манастир Јована Богослова на Патмосу на исти начин дефинишу улогу манастирске трпезарије. Уп. А. Орландос, *Ἡ ἀρχιτεκτονική καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς μονῆς τοῦ θεολόγου Πατρῶν* Атина 1970 (даље Орландос, *Патрῶν*.) 320.

⁶⁶ Локација трпезарије се, осим са западне стране цркве, налази и у кругу југозападсеверозапад. Међутим, ово условно одступање од усвојене оријентације праћено је одговарајућим променама у самом црквеном програму. Тако се литургијске промене исказују и на Атосу у решењу хоризонталног плана цркве — јављају се бочне певнице, а такође се отварају и бочни улази на северној фасади цркве. Ова пракса је заступљена и на многим црквама у средњовековној Србији: Раваница.. Ресава итд.

⁶⁷ О симболији улаза код старих цивилизација, као и о средњовековној хришћанској симболици v. B. Smith, *Symbolism*, 10 sq.

⁶⁸ M. Eliade, *Traité*, 310—325.

⁶⁹ Нису случајно монументални луци у комплексу у KalatSemanu означавали прилазни пут ходочасницима, уводећи их до самог светилишта. Cf. Lafontaine—Dosogne, *Itinéraires*, 76.

⁷⁰ R. Krautheimer, *Byzant. Arch.*, 273, говорећи о утврђењу манастира св. Катарине Синајске, напомиње да су утврђена светилишта овога типа у V и VI веку обезбедила модел за већину манастира, чак и тамо где није било потребе за војном одбраном. Исти аутор даље у тексту напомиње да се од почетка грађења манастира у Египту, север-

јима различито манифестује у зависности од степена технолошког развоја средине. Тако се и првобитна ограда манастирске структуре током будућих векова дограђује и претвара у одбрамбени систем — фортификацију, чији саставни део постају масивне куле, галерије и остали фортификациони елементи, карактеристични за одређени историјски тренутак.⁷¹ Разматрајући прототип манастира Атоса, закључујемо да се просторни концепт ове грађевинске целине формирао у функцији храма, а да су битни, у извесном смислу канонски односи успостављени између храма и ограде са улазом и храма и трпезарије. Положај манастирске цркве као центра система налагао је да се на западној, односно северозападној или југозападној страни комплекса, насупрот главном улазу у храм, лоцирају манастирска трпезарија и главни улаз у манастир.⁷² Остали елементи који представљају саставни део структуре, али не подлежу устаљеном односу, лоцирани су уз обимни манастирски зид. Њихов распоред произлази као логичан резултат основних функција, које се одвијају у манастиру. Тако се тај простор као већа целина може поделити на одређене мање просторе по њиховој функцији: а) култни објекти и улаз у манастир — у западној зони просторног система; б) становање и економски објекти — који окружују манастирску цркву са свих страна и просторно су лоцирани у правцу истока, севера и југа. Ред ових елемената није устаљен, нити их је могуће уопштено разматрати у односу на структуру, као што је то могуће са храмом, трпезаријом и оградом. Њихов број зависи од величине заједнице и врсте посла којим се монаси баве. Стамбени део или келије монаха свакако су саставни део структуре, али њихова локација и број представљају променљиве величине у односу на константу система: храм — трпезарија — улаз.

Трећа зона представља економске објекте, који су пратећи елементи система, па је тиме усмерена и њихова локација. Уз манастирску трпезарију лоцирана је кухиња са оставама за храну, док се остали простори, намењени чувању хране и економији, налазе у приземљу или су подрумски простори грађевина које на спрату имају келије за монахе. Остали елементи манастирске структуре, који су се током историјског развоја умножавали — просторије за госте, библиотека, ризница, болница, слободни звоници уз храм, капеле и још многи други — неће бити разматрани, јер не представљају битан елемент који одређује структуру, већ су саставни део низа елемената већ означених као култна, стамбена или економска зона.

До сада је анализована просторна схема манастира и наглашене су битне тачке које одређују просторну диспозицију објеката. Шире гледано, постоји још низ елемената који утичу

на стварање манастирске просторне целине. Спољни чиниоци који утичу на структуру су избор локације — природни услови терена који обезбеђују егзистенцију манастирске заједнице и постојање воде.⁷³ Остали природни услови, врста земљишта или карактер климе, утичу на организацију свакодневног манастироког живота,⁷⁴ али не мењају знатно усвојени просторни концепт.⁷⁵ Ако се говори о неким променама, онда се оне односе само на померање објеката у оквиру просторног исечка запад—југ—север у односу на храм као центар система. Ове промене, диктоване тереном, карактеристичне су за неке атоске манастире (Ксиропотам, Ксенофон, Дохијар, Филотеј и др.). Не треба губити из вида да оснивање и развој тих манастира пада у време великих напада на Атос, што је свакако утицало на избор одређене локације. Међутим, историјске околности не ускраћују право да у разматрањима типова манастира овог периода успоставимо одређену међузависност, која је током историје и промењених услова живота могла да се мења. Тако данас прави континуитет просторне структуре на терену може да се прати једино путем анализе атоских манастира, који су стицајем околности остали на неки начин недирнути. Континуитет је омогућио и промену првобитне просторне организације, која је данас много компликованија него у свом изворном, средњовековном

ној и јужној Сирији, манастирски простор затварао зидом. Тек од VI века овај зид добија и елементе фортификације због честих арабљанских напада. На подручју Антиохије се унутрашњи простор манастира називао м а н д р а (μάνδρα), а по најновијим истраживањима, изворно значење речи „мандра" означава ограду. Cf. Lafontaine-Dosogne, *Itinéraires*, 83.

⁷¹ Развој оградних зидова атоских манастира и претварање у фортификацију проузроковано је историјским приликама. Добро су познати напади на атоски монашки центар, које су предузимали гусари, а касније и Арабљани. О овоме говоре разне повеље познијег периода, којима цареви одобравају подизање пиргова за одбрану. Види М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 103—128 (даље Живојиновић, *Келије*).

⁷² Овде помињемо главни улаз у манастир, Међутим, током времена манастири добијају и споредан економски улаз. Уп. Орландос, 'Αρχιτεκτονική', 15. fig. 19. Нешто више о просторној диспозицији улаза в. Папајоану, нав. дело, 42 ид.

⁷³ О води као о значајном елементу при одређивању локације - за манастир в. Rudakov, *Ocherki*, 195; Lemerle, *La vie ancienne*, 76.

⁷⁴ Cf. Leroy, *La conversion*, 115, nap. 88.

⁷⁵ Помињући усвојени просторни концепт, мислимо на три константна елемента који одређују структуру — храм, ограда и трпезарија. Остале грађевине се функционално мењају у зависности од свакодневног монашког живота, изузев келија које у сваком случају остају стални елементи стамбене зоне система.

облику. Многобројне монашке миграције, током векова, довеле су до тога да се манастирско језгро проширивало, преграђивало и при томе изгубило своју првобитну, јасно одређену канцепцију. Скоро сви данашњи манастирски комплекси на Атосу, грађевински потичу из XVIII и XIX века, са изузетком црквених грађевина и понегде трпезарије, које су старије.⁷⁶

Концепција манастирске структуре Атоса, чији је прототип Лавра св. Атанасија, проширила се у XI и XII веку на подручје Балкана, чији је јужни део припадао византијској држави, док је северно подручје било у оквиру српске средњовековне државе, а источно припадало областима Бугарске.

Многобројна острва Византијског царства у Егејском и Средоземном мору (Крит, Патмос, Хиос и др.)⁷⁷, као и копнени део Балкана⁷⁸ (данашња Грчка и јужна Македонија) са очуваним манастирским комплексима, сведоче о усвојеној манастирској концепцији киновизијског типа, каква је створена на Атосу.

Српски и бугарски тип манастира директан су наставак атоске традиције са извесним локалним варијантама. Манастири у Русији⁷⁹ и на подручју данашње Румуније⁸⁰ развијају се под утицајем византијске државе усвајајући византијски концепт просторне манастирске структуре. Монашка агломерација у Тесалији, позната као манастири Метеори, иако се формира тек у XIV веку, представља занимљив пример варијанте манастирске структуре у специјалним природним условима. Лоцирани на релативно малим просторима, на врховима стена, ови манастири суштински задржавају све елементе просторне структуре атоских манастира. Диспозиција објеката је у неким случајевима нарушена (Велики Метеори), те се манастирска трпезарија и улаз у комплекс налазе на источној страни.⁸¹ Монашка агломерација у Тесалији представља посебан градитељски проблем, а анализа простора је специфична; поједини елементи структуре су аналогни усвојеном иконографском типу, а континуитет просторне диспозиције се једино помоћу њих може пратити.

Проучавајући манастир као грађевинску просторну целину, од првих организација у Египту и Сирији па до византијског концепта манастира, створеног у X веку на Атосу, уочавамо три основна елемента структуре (*храм — ограда — трпезарија*), који се, поред територијалне удаљености и неких специфичности локалног поднебља, могу узети као константа система. Ови елементи, а и сама манастирска структура, представљају историјски континуитет светилишта у коме се одређене ритуалне радње одвијају у оквиру јасно ограниченог просторног концепта.

Манастирски простор носи и обележје светог простора, односно специјалног простора. Скуп елемената који чине овакву целину мора се посматрати и као систем са симболичним значењем, где поједине просторне релације и архитектонски елементи прате логику хришћанског симболизма. Центар система, манастирска црква, својим примарним и секундарним архитектонским елементима изражава концепт хришћанског света, а као примарни део просторног система, има и своје теолошко значење. Симболично затварање (издвајање простора) може се у континуитету пратити код просторних структура са одређеним садржајем, у оквиру различитих цивилизација, где однос природног и натприродног, као егзистенцијално питање, добија своје значење приликом обликовања специјалног простора. Овако постављен проблем наводи на закључак да је манастирски простор

⁷⁶ Архитектонске планове основа манастирских комплекса са Атоса ставио ми је на располагање др арх. Мирко Ковачевић, на чему му најљубазније захваљујем.

⁷⁷ Манастирски комплекс — манастир Св. Јована Богослова на Патмосу је основан у XI веку за време Алексија I Комнина. Оснивач овог манастира је монах Христодул који је, као и Атанасије Атоски, за изградњу манастира ангажовао монахе зидаре. Просторна концепција ове структуре одговара концепцији атоских манастира истог и старијег периода. (уп. Орландос, Πάτμος).

⁷⁸ О манастирима на ширем подручју Балкана v. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth — Eastern Europe 500—1453*, London 1971, 291-313 и 344-361 за Бугарску v. С. Бобчев, *Бачковската костни Троянски манастир, София* Грчку v. G. Millet, *Monastère de Daphni*, Paris 1899; исти. *L'école grecque*. Paris 1916; А. Орландос, 1960; А. Василев, 'Архитектонική, Атина 1958; исти, 'Η αρχιτεκτονική καί αι βυζαντιναι τοιχογραφιαι της μονης του Θεολόγου Πατμου Ατινα 1970; А. Стика, Το οικόδομικόν Χρονικόν της μονης 'Οσίου Λουκά Φωκίδος Атина 1970; К. Е. Папајоану, нав. дело.

⁷⁹ О руским манастирима много је писано, али наша проучавања не обухватају ово подручје. Узимајући у обзир историјске околности, овај регион није могао да утиче на развој српског манастира у средњем веку. Посебно напомињемо литературу о јерменским и грузијским манастирима који су везани за развој византијске културе и градитељства, а преко Византије, посредно и за Балкан. В.

⁸⁰ Манастири на подручју данашње Румуније нису утицали на развој српских средњовековних манастира. Зато њих помињемо G. Bals,

⁸¹ Исти случај имамо у другој градитељској фази на манастиру Ђурђевим Ступовима у Расу. Уп. Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Расу*, Рашка Башти-на 1 (Краљево 1975) 149—161.

од тренутка стварања структуре, *морао бити ограђен*. Ограђивањем се издвајао специјални простор од профаног.⁸² Ако иконографски концепт хришћанског храма источне ортоксије остаје веран усвојеном типу, онда паралелу, у оквиру створене манастирске просторне схеме налазимо у односу: храм — ограда — трпезарија.

Проучавајући манастирску структуру од њеног постанка у Египту и Сирији, па до византијског манастира створеног на Атосу, чији се концепт у основној диспозицији просторних маса преноси у Србију, истакли смо, у свим случајевима, непосредан утицај организације манастирског живота на просторни план грађевинске целине. Уклапајући се у општи континуитет, манастирско уређење и живот у средњовековној Србији веома су утицали на развој просторне структуре овога типа.⁸³ Место манастира у систему средњовековних комуникација и хијерархије насеља указује на његову значајну улогу, која превазилази оквири духовних преокупација монаштва и сврстава га у битне чиниоце урбаног развоја уопште. Следећи ову међузависност садржаја и физичког оквира, пружа нам се могућност да неке особености, испољене у просторном плану структуре, расветлимо и колико је могуће објаснимо место манастира у региону средњовековне Србије, као и његову ужу просторну диспозицију.

*
* * *

Стварањем аутокефалне цркве 1219. године, српска средњовековна држава формира своју црквену организацију по угледу на византијску. Тако се манастири у средњовековној Србији оснивају као владарске задужбине, патријаршијски или архиепископски манастири, епископски центри при манастирима и епархијски манастири.⁸⁴ Када су основане нове епископије, после 1219. године, епископске столице су се налазиле при манастирима.⁸⁵ Новонастала ситуација у таквим манастирима, у извесном смислу је онемогућавала уобичајени манастирски, живот, па се у неким познијим оснивачким повељама изричито наглашава да се манастир оснива с тим да у њему не може бити ни митрополија ни епископија.⁸⁶ Овакав хијерархијски поредак манастира одражава се у њиховом просторном плану. Тако се у појединим здањима епископског ранга појављују специјалне, монументалне грађевине, као и низ пратећих објеката, који не постоје у уобичајеним манастирским условима.⁸⁷ Манастир се у средњовековној Србији развијао као самостална просторна јединица са великом економијом.⁸⁸ Градских манастира, као што је случај у Византији са Цариградом, Мистром или Солуном, није било у Србији.⁸⁹

Пространа економска имања манастира, у чији су састав улазила и многобројна насеља, по

⁸² Манастирска ограда на подручју ширег региона Истока од IV до VI века није имала искључиво особине фортификације, а по неким истраживачима (Lafontaine-Dosogne; Mango), она га уопште није имала до VI века. Политичка комешања на овом подручју у периоду који је следио утицала су на промену обимног зида структуре, па се код већине просторних целина у ово време појављује још једно — спољно — зидно платно дефанзивног карактера.

⁸³ Уп. В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920; *Монаштво и манастири код православних Срба*, Народна енциклопедија, Загреб 1928, 869—877; К. Јиречек, *Историја Срба*, I—II (приредио Радонић), Београд 1952; *Историја народа Југославије*, I, Београд—Загреб 1953; Б. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, I, Минхен 1962; *Српска православна црква 1219—1969. Споменица о 750годишњици аутокефалности*, Београд 1969.

⁸⁴ Византијска институција царских манастира усвојена је у Србији за време Стефана Првовенчаног. Први манастири тог ранга били су Студеница, Ђурђеви Ступови у Расу, Богородица у Градцу и Хиландар (о манастирској хијерархији уп. Јиречек-Радонић, *Историја Срба*, II, (пон. изд.) Београд 1978, 67—69. Оснивање манастира и ктиторско право у средњовековној Србији одговарали су већ створеним византијским прописима (уп. С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањичкој држави*, Глас CLXC (1935) 81—132; Ф. Гранић, *Акт оснивања манастира у грчким областима позноримског царства у V и VI веку*, ГСНД VII—VIII (1930) 77—81. Типици српских манастира, нарочито царских, ослобађали су манастире од директне власти епископа. Уп. С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 615 (XXXVIII) и 616 (XLIII). О манастирском имунитету уп. Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањичкој држави*, I, Београд 1931.

⁸⁵ О овим манастирима види Јиречек-Радонић, *Историја Срба*, II, Београд 1952, 68—69. ⁸⁶ Таква је Душанова повеља за манастир Светих арханђела код Призрена. Уп. Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана, којом оснива манастир се. арханђела Михаила и Гаврила у Призрену*, ГДСС 15 (1862) 264 и д.

⁸⁷ Према најновијим резултатима археолошких ископавања у манастиру св. Николе у Куршумлији идентификована је грађевина — епископска: палата (?). Уп. М. Ђорђевић-Љубинковић, *Ископавања комплекса цркве св. Николе код Куршумлије*, *Археолошки преглед* 10 (1968) 188—192; исти, *Археолошки преглед* 14 (1972); *Археолошки преглед* 15 (1973).

⁸⁸ О властелинствима манастира види С. Ђирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, ЗФФ XII 1(1974) 311—319; Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ IV (1954) 147—173; Р. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI—XV века*, ГСНД I (1925) 45—74.

⁸⁹ Изузетак би представљао манастир у београдском граду, али његова традиција (епископски центар) је старија, и као таква има посебан значај. Уп. *Историја Београда*, I, Београд 1974, 124. Постоје такође неке индикације на терену (ископавања нису окончана) које говоре да се уз манастир св. Николе у Куршумлији развијало и цивилно насеље изван зидова манастира. Међутим, и ако се ова хипотеза потврди на терену, овај манастир не бисмо могли да сврстамо у ранг градских манастира Византије. Град у средњовековној Србији, по својој организацији и величини, није могао да прими епископски центар (изузимамо наслеђене византијске градове на овом подручју).

обиму су морала одговарати одређеном броју монаха у оквиру самог манастира. Тако Душанов Законик предвиђа да на сваких 1000 кућа манастирског имања, треба да буде 50 монаха. Према овом пропису на сваких 20 сеоских кућа долазио је један монах.⁹⁰ Привредне делатности којима су се бавили монаси зависиле су првенствено од врсте добијених добара. Манастирска непокретна добра заузимала су велика просторства и нису била увек непосредно везана за ближу околину манастира.⁹¹ Тако су и многобројна насеља на ширем подручју и цивилно становништво били у служби манастира.⁹²

Унутрашње уређење манастира у Србији има велики значај за расветљење неких проблема просторне организације и диспозиције манастирских грађевина. Типиком одређен киновијски начин живота⁹³ захтевао је у грађевинском погледу одређене објекте, функционално зависне од утврђених прописа. Већ раније разматрано обележје киновије подразумева поред заједничког живота и заједнички обед монаха⁹⁴, а у грађевинском погледу одређену грађевину — трпезарију. Питање уласка у манастир и излаока из њега било је строго контролисано. Код неких манастира кључ од манастирске капије се налазио код игумана, док је улога кључара и типиком одређена.⁹⁵ Ова строга контрола је свакако захтевала две ствари: ограђени манастирски простор и ограничени број улаза у манастирско двориште. Обично је постојао један улаз, али се врло брзо одомаћио и други, мањи, најчешће лоциран према економији.⁹⁶ Од осталих објеката који су чинили саставни део манастирске заједнице важно је поменути болницу, странопријемницу и понегде купатило.⁹⁷

Ако уже манастирско насеље, ограђени простор манастира, са функционално одређеним објектима схватимо као врсту „урбане“ структуре, што се може прихватити у условима нивоа тога живота у средњовековној Србији, а остало подручје које јој припада као део руралног простора, онда манастирска структура средњовековне Србије представља формацију урбаноруралног карактера. Овај, урбанорурални карактер, манастирска структура задржава за све време свога постојања у оквиру српске средњовековне државе, све до њеног економског и политичког пада у XV веку. Због тога се и промене, које настају као логичан резултат историјских кретања, могу посматрати двојачко: а) оне које настају у урбаном језгру — ограђеном манастиру и чије порекло лежи у изменама црквених прописа и програма манастирског живота, и б) оне које се односе на рурално подручје и настају као резултат економских кретања средњовековне државе. Промене урбаног дела структуре нису биле драстичне у историјском раздобљу у коме егзистира српска средњовековна држава. Усвојени иконографски

концепт манастира задржао се од XII до XV века без битних промена. Иако је црквени програм доживљавао извесне промене, које су у XIV веку донекле измениле програмску схему храма (Никодимов типик)⁹⁸, оставши у домену литургијских трансформација, оне ие утичу битно на просторну диспозицију манастирског комплекса. Исихастички покрет који се из Византије, нарочито са Атоса, у првој половини XIV века пренео у Бугарску, а затим у Срби-

⁹⁰Упореди Јиречек-Радонић, нав. дело, 271; *Законик цара Стефана Душана* (ед. Н. Радојчић), Београд 1960, члан 16.

⁹¹Тако су манастири Жича и Студеница имали велика имања у крушевачком крају. Уп. М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25—49.

⁹²Помиње се за манастир Дечане да је имао биволаре — уп. Р. Ивановић—И. Синдик, *Историјско-географски значај Дечанске хрисовуље из 1330.* ИЧ П (1951) 187, манастир Бањска свињаре (*Светостефанске хрисовуље*, идз. Ковачевића, Споменик IV (1890) 1—23); Студеница сточаре (С. Ђирковић, нав. делр, 313).

⁹³О манастирском унутрашњем уређењу, о делатности светога Саве, Студеничком и Хиландарском типиком (*Живот Светога Саве, написао Теодосије*. ед. Б. Даничић, Београд 1860; *Живот Светога Симеона и Светога Саве, написао Доментијан*, ед. Ђ. Даничић, Београд 1865); уп. Л. Мирковић, *Скитски устави Св. Саве*, Браство XXVIII (1934) 1—16; Б. Гардашевић, *Значај Светосавске Крмчије за наше црквено и државно законодавство*, Богословље XVI (1958) 3—14. Киновијски начин живота је био прихваћен у свим српским манастирима до краја XIV века. У Душановом закоником чл. 15 и 36. изричито говоре о киновијским манастирима и уређењу. Јиречек-Радонић, (нав. дело, 272) говори о идиоритмијским манастирима.

⁹⁴Уп. *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаного*, превод Л. Мирковић Београд 1939, 57 (даље *Списи*).

⁹⁵*Ibid.*, 92 следи.

⁹⁶О споредним вратима се говори у типиком манастира Пантократора. Само у крајњој нужди се дозвољава излазак монаха из манастира и то кроз споредна врата. Уп. Ф. Гранић, *Црквеноравне одредбе Хиландарског типика Св. Саве*, Светосавски зборник, 1, СКА, Посебна издања, CXIV, Друштвени и историјски списи 47 (Београд 1936) 92. (даље Гранић, *Одредбе*).

⁹⁷О болници говори гл. 40. Хиландарског типика, а о странопријемници гл. 38. истог типика (*Списи*, 99 и 102). О правилима купања не говори Хиландарски ни Студенички типик. Ово правило срећемо у типиком манастира Пантократора, где се каже да је купање дозвољено три пута годишње, за здраве монахе. Уп. Гранић, *Одредбе*, 85.

⁹⁸Типик архиепископа Никодима (1319) и промене које он доноси не утичу на диспозицију објеката у оквиру манастира. Измене се у овом случају односе на програмску схему црквеног ритуала, што није тема нашег рада. Уп. Л. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима*, Богословље XVI (1957) 12—19, и Богословље XVII (1958) 69—83. О променама црквеног ритуала, које су се одразиле на храм, види Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966, 67 са старијом литературом.

ју", није пореметио усвојени концепт просторне организације манастирске јединице.

Промене урбаног дела манастирске структуре огледају се крајем четрнаестог и у XV веку у појединим елементима. Најкарактеристичнија трансформација се уочава на манастирској огради, која постаје фортификациони елемент, са системом одбрамбених кула, па чак и двоструким одбрамбеним зидом.¹⁰⁰ Промене руралног окружја манастирске средине зависиле су од историјских догађаја карактеристичних за епоху. Турско надирање са југа и стална војна опасност која је претила средњовековној Србији утицали су на многе промене у економском систему земље, што се свакако одразило и на манастире, њихова непокретна имања и бенефиције које су имали.¹⁰¹ Рударство, које у време деспотовине доживљава свој пуни развој, улазило је понекад и у црквени посед,¹⁰² па се ова делатност припојила руралном окружју манастирске структуре. Судаћи по економској ситуацији у време деспотовине, када се рударство, трговина и занатство надаље развијају, рурална структура манастира живо се развија такође, укључујући у себе и нове активности.

Последњих дана деспотовине, за време Бурђа Бранковића, монашка се активност полако гаси, а велике миграције монаха у атоски монашки центар¹⁰³, представљају почетак гашења манастирске структуре српске средњовековне државе, чија се територија у овом раздобљу свела на северне области око Саве и Дунава. У то време се мења манастирска структура, нарочито њен рурални простор, јер се пред турским снагама сеоско становништво повлачи и напушта своја насеља.

Кад се посматрају промене ове урбаноруралне структуре, за све време трајања државне организације Срба, уочавају се, сходно самом карактеру структуре, и две врсте промена: промене у урбаном језгру, које су производ организације манастироког живота, и друге, које се јављају у руралном простору, а уследиле су као последица економских кретања у земљи. Јасно се уочава да су промене у оквиру урбаног простора минималне и да се усвојени просторни концепт од XII века није битно променио за све време постојања манастира у српској држави средњег века. Ова стабилност просторне схеме проистиче из усвојеног хришћанског концепта просторне диспозиције три основна елемента: храма, ограде са улазом и трпезарије, који представљају истовремено и архетипске елементе те структуре. Насупрот урбаном, рурални простор манастира представља хетерогену целину, изложену сталним променама, које произлазе из економског кретања средњовековне државе. Та нестабилност руралног простора није знатно утицала на урбану средину манастира, пошто су и те промене биле

ограничене. Ограничење проистиче из сталне бриге световних поглавара да црквена манастирска имања одржавају одређени економски ниво, који им је био загарантован приликом оснивања.

Локација манастира у средњовековној Србији

Локација манастира у региону српске државе средњег века условљена је природним и геолошким особинама подручја, историјским тренутком који је диктовао развој насеља и насељавање у региону, као и одређеним захтевима који су резултат култа, а представљају историјски континуитет структуре. Посматрањем региона у коме постоје манастири од XII до XV века, уочава се заједничка особина свих изабраних локација, која нам дозвољава да је сматрамо карактеристиком. Већина анализованих манастирских структура, њихово урбано језгро, ограђени манастир, ситуирано је поред река или у њиховој непосредној близини.¹⁰⁴ Ова карактеристика изабране локације отвара нам ново питање комуникација и саобраћајне мреже региона у средњем веку и однос манастирске локације у овом систему (сл. 3). Досадашња научна проучавања доказала су нам да су се поједине главне комуникационе артерије српске државе у средњем веку поклапале са речним сливовима Ибра, Дрине, Лаба и других

⁹⁹ О исихазму у Србији види: М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1929, 163 и д.; А. Е. Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Крушевац 1975, 93—103; Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Крушевац 1975, 81—91; В. Бурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градителство*, О кнезу Лазару, Крушевац 1975, 105—122.

¹⁰⁰ Такав је случај са Раваницом и Манасијом (за Манасију уп. С. Станојевић, Л. Мирковић и Б. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928, 12 и д.).

¹⁰¹ Позната је реформаторска делатност Стефана Лазаревића у односу на цркву и манастире који у новим историјским околностима не уживају све повластице које су некада имали. Уп. Јиречек-Радонић, *Историја Срба*, II, 400-405 и 416—418; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 607 (даље *Зак. спом.*); М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*; ЗРВИ 11 (1968) 241—270.

¹⁰² М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II, Београд 1962, 18

¹⁰³ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 142 (даље Марковић, *Монаштво*).

¹⁰⁴ Такав је случај са манастирима св. Арханђели, Студеница, Дечани, Раваница, Манасија, Сисојевац, Поганово и др.

река.¹⁰⁵ Исто тако нам је познато да су се утврђени градови у региону концентрисали дуж магистралних путева, у овом случају, пратећи речне сливове.¹⁰⁶ Посматрајући овако регион, уочавамо да се просторна диспозиција манастирских структура поклапа са диспозицијом средњовековних утврђених градова, односно неким кључним комуникацијама¹⁰⁷ (сл. 4). Ова непосредна веза саобраћајне артерије и манастира не ограничава се само на подручје српске државе у средњем веку већ представља карактеристику истих структура у византијском свету¹⁰⁸ и у западној Европи.¹⁰⁹ Питање које смо поставили отвара могућност сагледавања неких утицаја који су важни за локацију манастира у средњем веку, чак и у региону Србије истог периода. Јављају нам се три елемента која стоје у непосредној вези са манастирском структуром: саобраћајни ток, речни ток и средњовековни град.¹¹⁰ Тешко је одредити редослед поменутих утицаја и издвојити примарни, који условљава локацију. Сложеност проблема је још већа јер свака од поменутих компонената има и своје специфичне карактеристике које утичу на постављени проблем, а чији се приоритет не може одредити. Покушаћемо да рашчланимо ово комплексно питање и укажемо на неке битне особине које су одредиле ширу локацију манастирске структуре у региону. Ову локацију одређују многобројни чиниоци, од којих издвајамо три битне групе утицаја: манастир — саобраћај; манастир — река; манастир — град. Сваки од тих односа представља посебан проблем из кога произлазе неоосредни утицаји који одређују ширу локацију манастира (сл. 3 и 4).

МАНАСТИР — САОБРАЋАЈ. — Локација средњовековног манастира у Србији и утицај главних саобраћајница приликом њеног избора мора се непосредно повезати са значајем манастира у средњовековној трговини. Живе трговачке везе српске државе са приморјем, нарочито Дубровником, Византијом на југу и Угарском на северу, обављале су се дуж магистралних путева, по пореклу још из античког периода¹¹¹ Стварање ових саобраћајница условили су природни услови терена, па су се осим планинских гребена користили и речни токови. Улога манастира у средњовековној трговини била је врло значајна. Приходи које су поједини манастири убирали од сајмова, вашара и тргова, представљали су крупан доходак за манастирску економију¹¹² Та улога моћног феудалца, коју уживају манастири у Србији, обезбедила је економско јачање манастирског поседа и укључила је монашку снагу у привредни систем државе. Овакав положај манастира у односу на развој средњовековне државе и његово место у државном систему, захтевало је одређено ангажовање монаштва, као управне снаге манастирске организације. Живу трговачку активност калуђера у средњем веку доказују повеље

српских владара.¹¹³ Стварање манастирског поседа не представља каснији производ државног система, већ се он формира са оснивањем првих манастира на овом подручју. Зато се и проблем трговине и стварање манастирске економије поставља од самог почетка. Из оваквих односа јавила се и одређена потреба, која се манифестује у избору шире манастирске локације у оквиру региона, а у близини главних средњовековних путева. Тако се манастири (сл. 4) Жича, Студеница, Градац, Павлица, Бурђеви Ступови у Расу налазе недалеко од главне саобраћајнице која је водила од севера на југ

¹⁰⁵ Уп. К. Н. Костић, *Трговински центри и друмови по Српској земљи у средњем и новом веку*, Београд 1900; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 210—303; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 16—23.

¹⁰⁶ О овоме види А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, карта.

¹⁰⁷ О овом проблему уп. Б. Бошковић, *Средњовековне цркве и манастири*, Археолошки споменици и налазишта у Србији, II, Централна Србија, Београд 1956, 107—113; Б. Бошковић, *Проблем урбанизације Дукљанско-Зетског, Црногорског приморја у средњем веку*, Историјски записи XIV (1958) 219 и д.; исти, *Осврт на неке карактеристике регионалног просторног планирања споменика на територији средњовековне Раике*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 7—14.

¹⁰⁸ О односу манастира према граду и комуникацијама у Византији, в. S. Vryonis, *op. cit.*, 6—24 и 30—33; А. Р. Rudakov, *Ocherki*, 195; J. Lassus, *Sanctuaires*, 267; Lafontaine-Dosogne, *Itinéraires*, план региона (прилог).

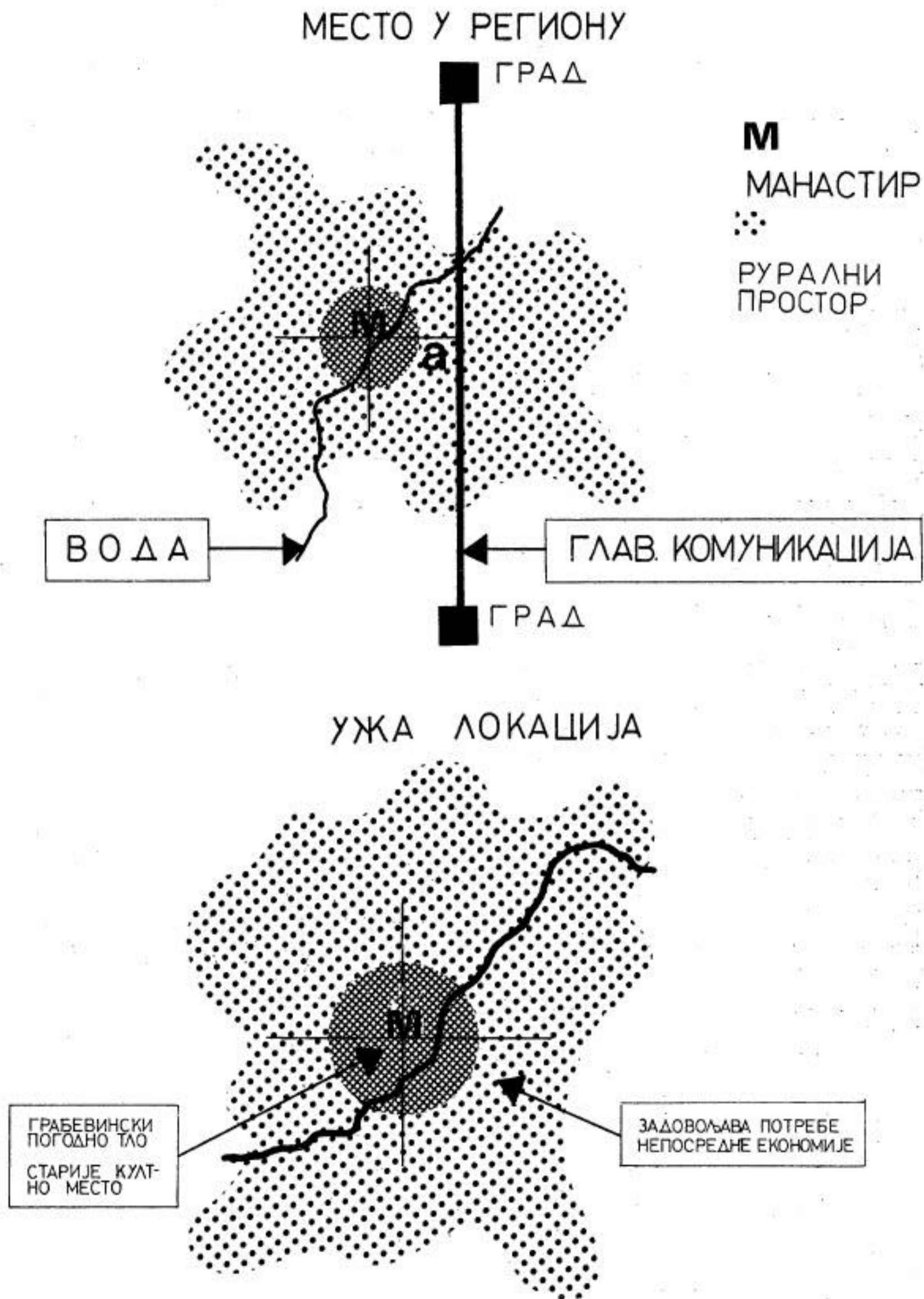
¹⁰⁹ Проучавања П. Лавдана, М. Моринија и J. le Goff указују да су велике западне опатије биле подизане близу главних саобраћајних артерија. Cf. P. Lavedan, *Historie de l'Urbanisme, Antiquité — Moyen âge*, Paris 1926; M. Morini, *Atlante di storia dell'urbanistica*, Milano 1963; J. le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Beograd 1974; В. Бурић, *Conoћани*, Београд 1963, 28—29; Ђ. Bošković, *Tradition et innovation dans l'architecture byzantine*, Tradition et innovation dans la culture des pays du Sud-Est Européen, Bucarest 1969.

¹¹⁰ Када говоримо о вези између средњовековног града и манастира у Србији, не треба да заборавимо да је питање оснивања средњовековних градова у Србији, као и њихово датовање, још увек нерешено. Не чини нам се неоправданим да ову условеност — манастир—град — која није само карактеристика српског региона, у даљим проучавањима узмемо у обзир приликом разматрања градова у региону српске средњовековне државе.

¹¹¹ О пореклу путева у Србији види напомену 105 овога рада.

¹¹² О улози цркве у средњовековној трговини јасно говоре тргови основани у Призрену и Пећи, који су „настајали под заштитом цркве". Уп. Јиречек—Радонић, нав. дело, 178, нарочито напомена 3.

¹¹³ Уп. *Зак. спом.* 611, 615, 620,

Сл. 3. Манастирска структура средњовековне Србије — карактеристика шире и уже просторне локације

Ill. 3. Spatial structure of Monasteries in medieval Serbia — characteristics of the wide and narrow spatial locations.

Ибарском долином¹¹⁴ или у правцу преко Кастаљана, Павловца, Грнчарице, Каленића, Љубостиње и други преко Витовнице, Горњака, Ресаве, Раванице, на магистралу у сливу Морава. Познато је да се караванска трговина, веома развијена у Србији, обављала овим путевима, а има података да су поједини каравани истоваривали робу и у манастирима.¹¹⁵ Поменуте околности су утицале да се манастири концентришу око саобраћајних токова, поготову што се ове комуникацијске везе не стварају у тренутку њиховог оонивања, него њихово порекло много дубље задире у историју и оне егзистирају већ од античког периода и времена византијске управе у овим крајевима.¹¹⁶ Проблем шире манастирске локације и њен однос према магистралним путевима не треба једно страно схватити — као главни услов при избору места за манастир. Али не треба губити из вида ни значај постојећих путева за егзистенцију манастирске структуре. Један од доказа који нас упућује на значај овог проблема су и грађевине које чине саставни део скоро сваког манастирског комплекса — странопријемнице.¹¹⁷ Иако је значај саобраћајница несумњив за манастирску структуру, њихова ужа локација се налази се на самој магистралу, већ у њеној непосредној близини¹¹⁸, или на неколико сати хода од главног пута. Овако изабрана локација, у близини прометне саобраћајнице, али ипак нешто повучена од ње, обезбеђује манастирској јединици несметано спровођење свакодневног монашког живота у некој врсти изолације, а истовремено не искључује манастир из општег система комуникацијске мреже средњег века у Србији.

Разматрања која третирају однос локације манастира и магистралног саобраћајног тока од посебног су значаја за урбанолошке студије. Ниједна урбана, а ни рурална насељска формација не може се разматрати уколико се искључи и овај аспект проблема.¹¹⁹ Зато однос манастир — саобраћај има значајно место приликом сабирања ових елемената који утичу на избор манастирске локације у региону.

МАНАСТИР — РЕКА (сл. 3 и 4). — Други постављени однос који има значаја за локацију манастирске структуре у Србији је близина реке. Ова непосредна веза, манастир — река, може се повезати са претходним односом манастир — саобраћај, с обзиром да магистрални путеви у Србији прате речне токове. С друге стране, овај однос задире много дубље и дотиче се суштинског питања егзистенције манастира. Вода је основни егзистенцијални извор који обезбеђује постојање урбане или руралне структуре. Могућност да се манастир као таква јединица формира непосредно је везана за постојање реке или изворишта. Технолошки ниво развоја у средњем веку у Србији познавао је систем довођења воде каналима као старије

СЕВЕРНИ ДЕО РЕГИОНА — МОРАВСКА СРБИЈА

Сл. 4. Просторна диспозиција манастира средњовековне Србије

Ill. 4. Spatial disposition of monasteries in medieval Serbia

¹¹⁴ Види Рашка баштина 1 (1975) 12, карта 3.

¹¹⁵ Каравани трговаца су у Полимљу истоваривали робу у српским манастирима. Уп. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ III 1—4 (1937) 122—123.

¹¹⁶ Види К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 205—303.

¹¹⁷ Странопријемнице су имали Дечани, Студеница, Бањска и др. Уп. Б. Бошковић, *Средњовековне цркве и манастири*, Археолошки споменици и налазишта, II, Централна Србија, Београд 1956, 107, нап. 2.

¹¹⁸ Уп. В. Петковић и Б. Бошковић, *Манастир Велуће*, *Старинар* III—IV (1952—53) 60.

¹¹⁹ Студије из историје урбанизма Лавдана, Моринија, Доксијадиса, Добровића, Максимовића, Којића и др. указују да је проблем саобраћаја повезан са стварањем насеља,

ЈУЖНИ ДЕО РЕГИОНА ОД XII В.

античко наслеђе.¹²⁰ Много чешће се ова егзистенцијална потреба задовољавала подизањем манастирског комплекса поред реке.¹²¹ Значај воде приликом одређивања локације за манастир непосредно је везан и за способност исцељења и чудотворну моћ коју има вода у хришћанском култу. Нарочито су термалне воде биле значајне, па су многи манастири подизали болнице у својој близини, користећи вредност природних здравствених услова.¹²² Велики значај воде за манастирску економију потврђују и повеље владара, којима се предвиђају одређене санкције против оних који одведу црквану или манастирску воду на своја имања.¹²³ Још један податак који указује на значај воде за избор манастирске локације је насељавање речних котлина Белог Дрима и Ситнице; средњовековне повеље казују да су у овом насељавању учествовали земљопоседници, а нарочито калуђери.¹²⁴ Вода као витални елемент манастирске структуре утиче и на саму унутрашњу организацију манастирског комплекса. Близина

реке или изворишта код неких манастира захтева и отварање споредне манастирске капије према овим пунктовима, а честа је појава ограђивања изворишта или бунара у оквиру манастирског круга.¹²⁵ У најнеповољнијем случају, подижу се специјалне грађевине — цистерне¹²⁶ — које обезбеђују довољне залихе воде за свакодневне потребе заједнице. Тако говорећи о односу манастир — река, као једном од битних фактора за одређивање шире (манастирске локације, указујемо на витални извор манастирске просторне структуре и урбаноруралне структуре уопште.

МАНАСТИР — ГРАД (сл. 3 и 4). — Однос манастирске и градске структуре у средњовековној Србији није проучаван.¹²⁷ Просторна диспозиција градова у региону српске државе, у средњем веку показује да су главне комуникације међусобно повезивале овакве центре, који су у одређеним историјским околностима постајали гравитационе зоне.¹²⁸ Просторна повезаност града и манастира, као два структурна антипода, може се довести у непосредну везу само кроз сагледавање појединих манастирских делатности везних за градске центре. У Србији

¹²⁰ Манастир Студеница је поседовао систем за довод воде. Уп. М. Радан—Јрвин, *Манастир Студеница*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе VIII (1969) 63—67.

¹²¹ Види напомену 104 овога рада.

¹²² Такви су били манастири Бања код Прибоја, Дечани, Бањска и др.

¹²³ О манастирској води уп. Јиречек—Радонић, *нав. дело*, 167—170.

¹²⁴ Исто, 146.

¹²⁵ У манастиру Раваница постоји споредан улаз према реци, на североисточном делу код „донжона“, а у оквиру самог утврђења је лоциран бунар. Извориште такође налазимо у оквиру манастирског комплекса Павловац на Космају, непосредно уз северну грађевину комплекса.

¹²⁶ Цистерну поседује манастир Бурђеви Ступови код Новог Пазара. Уп. Ј. Нешковић, *Бурђеви Ступови у Расу*, Рашка баштина I (1975) 149—159.

¹²⁷ О односу града и манастира не говори се посебно у нашој научној литератури. Понегде се само спомиње, као код К. Костића. Он наводи да су неки наши градови, нпр. Битољ, постали у близини манастира. Уп. К. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 7. Чини нам се да ово питање није безначајно за развој средњовековних насеља и да ће му будући истраживачи посветити више пажње. О овом питању је доста дискутовано у вези са подручјем западне Европе. Cf. J. Evans, *The Flowering of The Middle Ages*, London 1966; L. Mumford, *The City in History*, (Penguin) 1966; E. Saariner, *The City*, M.I.T. Press, Cambridge, Mass., 1949.

¹²⁸ У нашем раду нећемо говорити о проблему стварања градова на територији српске државе, нити о њиховом односу према средњовековним комуникацијама,

не постоје градске структуре у чијем се окриљу створио манастир, нити су градови постајали епископски центри као у Византији.¹²⁹ Права појединих манастира на трговину у градовима¹³⁰ доказују да су постојале узајамне везе између градског и манастирског насеља. Те везе су се још више учврстиле када се учешће калуђера у средњовековној трговини појачало, и када су поједини манастири постали места истовара трговачких каравана.¹³¹ У хијерархији средњовековних насеља у Србији јављају се и насељена места поред манастира звана тргови, где се обављала жива трговина.¹³² Она су касније прерасла у насеља градског типа.

Диспозиција манастира у средњовековном региону доказује да су се манастирски центри, као самосталне структуре, развијали у гравитационој зони средњовековних градова или на сеља. Такође се уочава да су се подизали на просторној релацији између два насељена места.¹³³ Постављени однос манастир — град у региону није безначајан судећи по наведеним утицајима који постоје и које би у оквиру других студија требало детаљно проучити. Очигледна веза која постоји између насељеног места и манастирске структуре, која се и просторно манифестује у региону, била је један од елемената који је могао у одређеним историјским околностима да усмери ширу локацију манастирске структуре.

Анализујући однос манастира према реци, комуникацијама или граду, као непосредним чиниоцима који одређују ширу локацију структуре, не можемо да издвојимо примарни елемент. Збиром појединачних утицаја, подједнаке вредности, добијамо систем који не можемо да третирамо као случајни производ средњовековног тренутка, већ га треба сматрати делом историјског континуитета развоја насеља. Локација манастира у региону и њена условљеност постојећим комуникацијама, речним токовима и створеним насељима не решава проблем избора уже локације. На грађење манастира у одређеном природном амбијенту, осим раније анализаних општих услова, утичу и други, посебни чиниоци, који произлазе из карактера саме структуре.

Средњовековне оснивачке повеље српских манастира не дају нам податке о карактеристикама које треба да има одабрани простор за грађење манастира. Нешто више помена постоји у српским биографијама средњовековних световних и црквених поглавара,¹³⁴ али њихов хагиографски карактер не наводи нас на чвршће закључке. На основу анализе очуваних манастира у региону Србије и природног амбијента у коме су подигнути, постоје елементи који говоре да су на грађење и локацију манастирске структуре утицали природни услови тда, околине и ирационални елементи конти-

нитета култног места. Неки познати манастири средњовековне Србије су изграђени на старијем сакралном месту.¹³⁵ Овај традиционални људски однос према светом простору имао је каткада значај и за избор локације за манастир средњовековне Србије. Осим овога обележја које локација носи, потребно је да изабрани простор има такве особине, које задовољавају суштинску потребу структуре. Манастирска јединица, посматрана у историјском простору, захтева извесну изолацију. Први степен задовољења ове потребе, а у случају градских манастира Византије и једини, представља манастирска ограда. Други степен би представљале карактеристике природне околине, које код српских манастира у средњем веку обезбеђују изолацију, али само у случају микрооколине. Тако је већина комплекса ситуирана на заравњеним просторима, чија природна обележја (стена, брдо, клисура, котлина) обезбеђују привидну изолацију комплекса. Суштински, он се налази у центру саобраћајног и насељског средњовековног система. Посебна одлика изабраног земљишта и обавезни елемент скоро у свим случајевима је постојање воде. Раније смо напоменули значај овог елемента за ширу локацију у оквиру региона. Он задржава свој значај и у микроусловима, тим пре што тако детерминише изабрани простор. Микроклиматски услови: инсолација, утицај ветра, задржавање магле и носиво грађевинско тло — представљају, осим поменутих, битне

¹²⁹ Епископски центри у Охриду, Призрену и Скопљу су изузеци, а стварање и традиција ових градова везана је за време византијске управе. О карактеру византијских градова и епископских центара cf. S. Vryonis, *op. cit.*, 6—24.

¹³⁰ Манастир Св. арханђела је имао право на 1000 перпера од царине у Призрену.

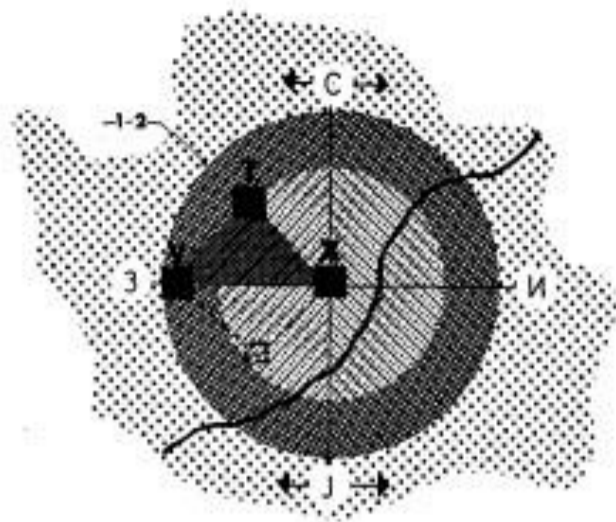
¹³¹ Види напомену 115 овога рада.

¹³² Познат је трг поред Св. Срђа и Вакха на Бојани, а слични су се развили у Пећи, код данашњег Битоља и др. Уп. К. Јиречек—Радонић, *нав. дело*, 94—95; К. Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 1—11.

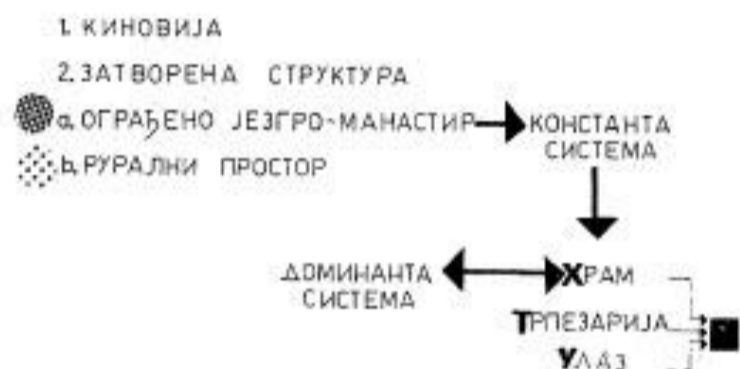
¹³³ Ово питање остављамо отвореним, јер је предмет других научних проучавања. Недавно га је покренуо Б. Бошковић, *Раишка баштина* 1 (1975) 7—14.

¹³⁴ У старим текстовима се помиње зидање Студенице (*Списи*, 111 и 185); Градца (Доментијан, *Живот светога Саве и светога Симеона*, превео Л. Мирковић, Београд 1938, 58—63), Бањске (Старе српске биографије XV и XVII века — Цамблак, *Константин, Пајсије*, превео, Л. Мирковић Београд 1936, 153); Ресаве (*исто*, 87); Пећи (Доментијан, *нав. дело*, 280—282). Наведени текстови су се много пута цитирали у научној литератури, зато их овде изостављамо.

¹³⁵ Такав је случај са следећим манастирима: Градац на Ибру, Св. арханђели код Призрена, Касталан, Павловац и др. На наведеним локалитетима су извршена систематска археолошка ископавања.

КАРАКТЕРИСТИКА СТРУКТУРЕ

Сл. 5. Манастирска структура средњовековне Србије — схема

III. 5. Spatial structure of Monastery in medieval Serbia — scheme.

елементе при избору простора за грађење манастира. Особине изабраног земљишта за подизање манастира морале су да задовоље основне грађевинске услове стабилности тла за зидање у камену. Носива способност грађевинског земљишта је значајно била бирана, што доказују и постојећи комплекси на терену, где је у већини случајева сачувана целокупна грађевина — манастирска црква, а код појединих и читав комплекс. Питање инсолације код грађења манастира било је значајно у ширем контексту, јер се односило на целокупан комплекс. Источна оријентација храма, као центра система, и западна сфера просторне структуре са грађевинама у константном односу, налагале су постављање осталих стамбених и економских објеката са северне, јужне и источне стране (сл. 5). С обзиром на инсолацију, функционално одређене стамбене зоне, не уочава се употреба најпогодније локације, већ се објекти налазе у свим зонама (источна, северна, јужна). Добро проветравање простора је један од битних микроклиматских услова који су одређивали изабрану локацију, јер је већина комплекса лоцирана поред реке где

постоји могућност задржавања магле. Изабрана локација је морала да има такав положај који омогућава ваздушна струјања и спречава задржавање магле. То се постизало лоцирањем комплекса на плато изнад речног корита — уколико природно струјање ветра није одговарајућег интензитета, или на нивоу реке — ако је правац ветра омогућавао проветравање простора. У другом случају локације, на нивоу реке, проветравање се вршило обично преко изабраног платоа, који је ситуиран тако да са једне стране има природни заклон (стену или брдо), а да се главно струјање ветра обавља кроз усек речног корита. Све набројане особине локације, које је чине погодном за смештање манастира, поседују средњовековни манастирски комплекси у региону српске државе. Од значаја је свакако и карактер околног земљишта у ширем појасу око насеља који ће му обезбедити несметани развој основне манастирске економије. На развој и тип целокупне економије утицале су оснивачке повеље, којима су ктитори даривали манастире.

Ако саберемо све анализоване елементе који утичу на локацију манастира, уочавамо да се они деле на две групе утицаја: утицаји у оквиру региона и утицаји који одређују ужу локацију. У другу групу утицаја спадају микроклиматске карактеристике и посебни услови које захтева садржај структуре проистекао из одређеног култа.

Упоредна просторна анализа манастирске структуре у средњовековној Србији

На основу претходних проучавања, која третирају проблем манастирске структуре у ширем историјскогеографском контексту, постоји могућност да се приступи проблему просторне анализе манастирске структуре и њеном грађевинско-архитектонском оквиру. Образлажући елементе који утичу на ширу и ужу локацију манастира у региону, одредили смо његово место у систему средњовековних комуникација и насеља, и указали на природне услове у којима се развија манастирска структура. На основу анализованих односа и утицаја, манастир по сматрамо као структуру чије је језгро чврсто дефинисано и одговара просторном амбијенту уже локације са руралним делом структуре који обухвата простор ширег региона. Имајући у виду специфичност оба аспекта система и посебне врсте утицаја који их одређују, анализираћемо примарно језгро, као основни елемент структуре, а промене руралне околине помињаћемо тамо где је то неопходно.

На одређеној локацији манастир се развија као самостална просторна јединица (сл. 5), идео-

лошки проистекла из хришћанског монашког пожрета. Њен просторни архитектонски концепт обухвата неколико елемената, који се у оквиру створене структуре на терену могу посебно разматрати и од којих неки подлежу константном односу. Грађевински и архитектонски, манастир је обликован као просторна целина функционално подређена центру система — манастирекој цркви. Архитектонски простори концепт, посматран као хоризонтални план, представља *централно просторно решење* (центар система је храм). Граница јединице је јасно дефинисана манастирском оградом. Простор који ограда затвара нема установљени облик, нити се може представити правилном геометријском сликом.¹³⁶ Најближе поређење би се могло направити са елипсом (схематски — кругом), чији однос полупречника варира у зависности од услова терена и локације на којој се структура подиже. Четвороугаона просторна решења нису уобичајена на овом подручју. Ограђени простор на коме се структура развија обухвата површину од 2000 m² — 10.000 m².¹³⁷ Диспозиција јединице на терену у односу на кардиналне стране диктована је оријентацијом црквене грађевине.¹³⁸ Манастирска црква се налази у центру елиптичног простора, уз чију се спољну границу — ограду — прислањају остали елементи насеља — зидане грађевине неопходне за свакодневни манастирски живот. Непосредна комуникација између ограђеног простора структуре и спољног простора врши се преко улаза. Обично постоје два улаза у манастир: главни и понекад споредни — према економији. Просторно решење манастира (сл. 5), у оквиру ограђене површине, може се садржајно и функционално изделити на три главне зоне: *култна зона, стамбена зона, економска зона* и остали део јединице који представљају разнородни објекти, од којих се понеки и не налазе у самом ограђеном кругу (болница), и који не представљају суштинску карактеристику, већ пратеће елементе јединице. КУЛТНА ЗОНА. — Дефинисану манастирску јединицу просторно можемо да поделимо у четири главне сфере у односу на кардиналне правце и оријентацију храма, чија је главна осовина оријентисана у правцу запад—исток. Тако цео простор може да се подели на западну, источну, северну и јужну сферу, у оквиру којих се лоцирају функционалне зоне. Култна зона система заузима западну сферу ограђене површине и центар система — храм (сл. 5). Ту зону садржајно одређују они елементи који представљају *константу просторног система*. Основне елементе, чији је однос константан, чине манастирска црква, са посебним акцентом — западним прочељем са главним улазом у храм, и манастирска трпезарија. У непосредној вези са култном зоном, ситуираном у западном делу простора, стоји ограда просторног система и главни улаз у манастир.

Ове три тачке функционално стоје у међузависности, која се просторно испољава локацијом архитектонских објеката. Примаран садржај анализоване зоне је култног карактера. Секундарни садржаји — уз трпезарију кухиња, или објекти намењени манастирским гостима — могу да се нађу у овој зони, мада није искључена и нека друга локација у просторној схеми манастира. Зато је култна функционална зона одређена на основу примарне карактеристике, а секундарни садржаји се не могу сматрати карактеристиком зоне, пошто су променљиви у односу на константу. У култној зони се на три места обављају три врсте садржаја, подређена хришћанском ритуалу. У самом храму — молитва, као главни ритуал, у трпезарији — заједнички обед уз читање молитве и на главном манастирском улазу — стална комуникација између верника и цркве. Функционално просторно решење у овој зони захтева најкраћа растојања на комуникацијској линији црква — трпезарија.¹³⁹ Други услов је обезбеђење просторно логичне комуникације улаза у храм и главног манастирског улаза. Та три анализована пункта култне зоне стоје у сталном просторном односу и представљају константу система. Графички приказане релације између тачака стварају просторни троугао (сл. 5 и 13), који се као усвојени тип сматра карактеристиком манастира. Странице овог троугла, које повезују тачке: 1) храм — трпезарија и 2) храм — улаз у манастир, имају највише до 30 метара, а мере се од замишљене осовине улазног портала у храм до трпезарије, односно главног улаза у манастирско двориште. Локација трпезарије, у оквиру јасно дефинисане западне зоне, може бити двојака.¹⁴⁰ У једном случају објекат се прислања уз обимни манастирски зид, а у другом се јавља као слободни просторни елемент. Тачна про-

¹³⁶ Код сиријских комплекса оградни зид је затварао правоугаони простор. Код атоских колонија је преузет овај концепт, али је прилагођен врсти терена локалног подручја. Ипак је основна тенденција и у овом случају правоугаони простор.

¹³⁷ Прорачун површина изражених у m² није сасвим прецизан, пошто сви комплекси нису детаљно — геодетски снимљени. Могуће су мање грешке са толеранцијом до ± 10%, што не мења постављена ограничења.

¹³⁸ О усвајању оријентације хришћанског храма види напомену 28 овога рада. Све анализоване структуре у Србији (14) имају оријентацију храма према истоку. Извесно одступање главне осовине храма од магнетног севера постоји, што зависи од годишњег доба у коме се објекат гради и места на коме сунце тада излази.

¹³⁹ О хришћанском ритуалу и односу цркве и трпезарије говоре манастирски типичи. Уп. *Списи*, 57 и д.

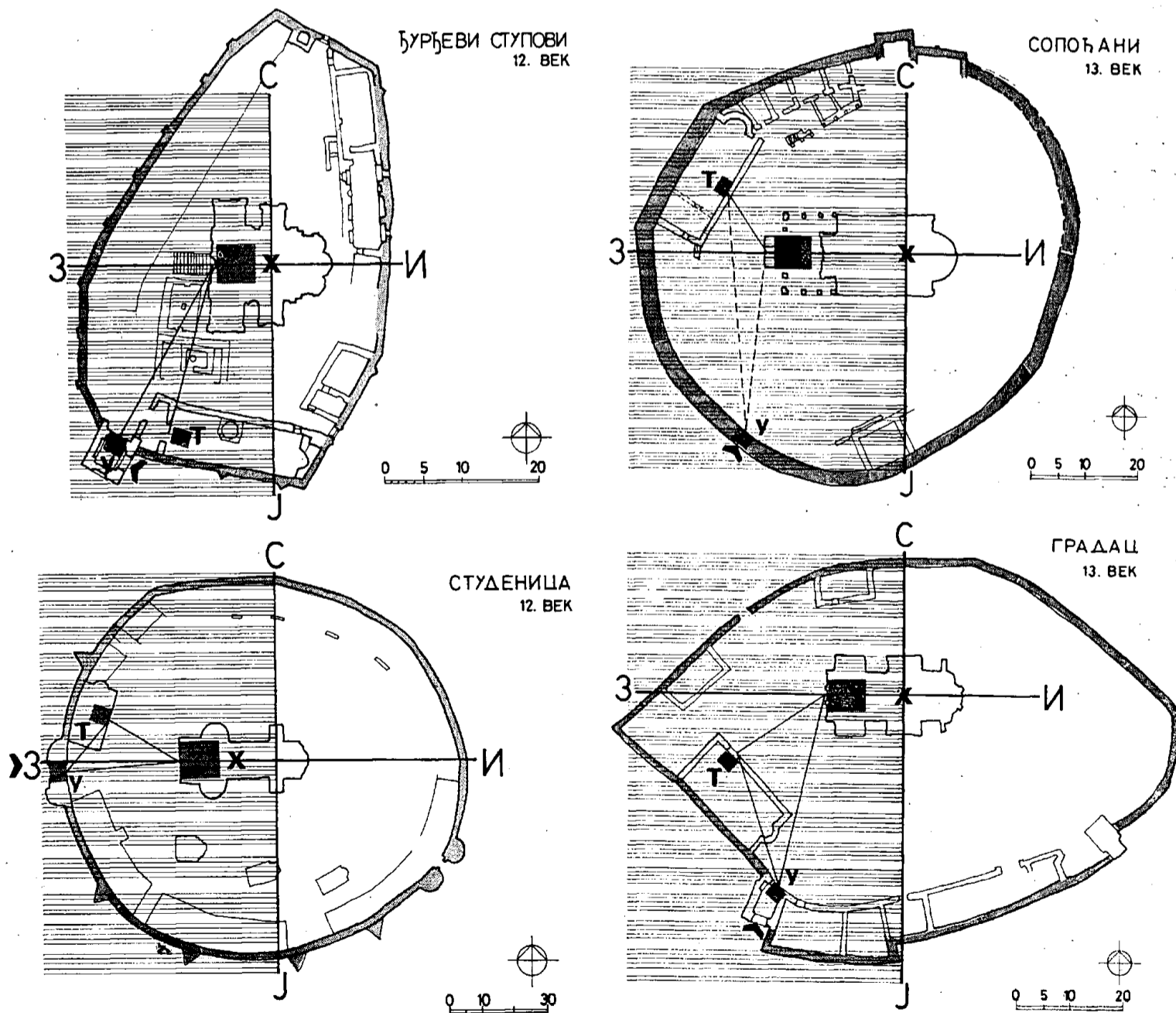
¹⁴⁰ Исто просторно решење срећемо код атоских манастирских структура. Cf. P. M. Mlonas, *L'architecture du Mont Athos, Le Mill du Mont Athos*, II, 229—246.

сторна локација посматраних елемената налази се у функцији главног улаза у храм, у западној сфери манастирског дворишта. Трпезарија има у идеалном случају западну, односно северозападну или југозападну позицију. Улаз у манастир се налази такође у западној сфери на северозападној или југозападној страни манастирске оgrade. Успостављени односи у оквиру култне зоне стварају *тип*, који се у реалним теренским условима прилагођава локацији не реметећи константан однос између *храма* — *трпезарије* — *улаза*.

УПОРЕДНА АНАЛИЗА ТИПА (сл. 6 — 13). — Култна зона манастирске структуре, која се налази у западној сфери манастирског простора, у конкретним условима прилагођава се терену, задржавајући утврђени, константни однос елемената. Од четрнаест изабраних структура,¹⁴¹ које се хронолошки развијају у периоду од XII до XV века, код свих четрнаест може се извршити зонирање оградањеног простора, са култном

зоном у западној сфери манастирског простора (сл. 6—13).

¹⁴¹ То су Студеница, Бурђеви Ступови у Расу, Градац на Ибру, Сопођани, Бањска, Св. арханђели, Раваница, Сисојевац, Ресава, локалитет Забрега, Милентија, Кастаљан, Поганово. Одабирање манастирских јединица за просторну анализу је извршено на основу расположивог теренског материјала, који је дозвољавао да се у оквиру испитане или делимично истражене просторне целине препозна оригинално средњовековно језгро. У овом случају се није ишло на разматрање свих манастирских насеља на третираном подручју, већ смо се одлучили за низ одабраних јединица које су хронолошки и просторно посматране као представници једне специфичне врсте средњовековног насеља. Одлучивши се за овакав приступ теренском материјалу, овога пута нисмо анализовали неке јединице које по свом карактеру припадају истој скупини (нпр. комплекс Патријаршије у Пећи, манастир св. Николе у Куршумлији, комплекс св. Ахилија у Ариљу, Богородица Хвостанска итд.). Проширење програма би у овом случају имало квантитативан, а не квалитативан карактер.

Сл. 6. —
III. 6. —

Сл. 7. —
III. 7. —

Манастирека трпезарија је лоцирана на западу у односу на храм код Милентије,¹⁴² Студенице, Св. Арханђела, Сисојевца,¹⁴³ Кастаљана, Намасије¹⁴⁴ и Поганова.¹⁴⁵ Северозападну локацију има код Дечана и Сопоћана, југозападну код Градца и Бањске, јужну (у оквиру западне сфере дворишта) код Бурђевих Ступова¹⁴⁶ и Ресаве, а северну (у истој сфери) код Раванице.¹⁴⁷ Главни улаз у манастирски комплекс код анализованих локалитета налази се¹⁴⁸ у западној сфери ограђеног простора, на северозападном или југозападном делу манастирске оgrade, насупрот западном прочељу храма.

На основу упоредне анализе извршене на четрнаест манастирских комплекса у региону, закључујемо да се култна зона са посебним пунктовима: улаз у храм, трпезарија и главни улаз у комплекс, налазе у западној сфери комплекса. Ужа локација објеката у оквиру западне зоне варира, и налази се у просторном исечку: југозапад — запад — северозапад.¹⁴⁹ Варијанте решења локација, у оквиру просторног исечка западне сфере комплекса, производ су теренских услова и одговарајуће стабилности носивог грађевинског тла. Овај услов је један од битних елемената, који је обезбеђивао грађење одговарајућих објеката, чије је архитектонско решење у свим случајевима масивна камена грађевина, приземна или спратна, монументално зидана, по хијерархијском поретку одмах иза манастирске цркве. Трпезарија се као слободни, неуграђени објекат јавља код Св. Арханђела, Раванице, Ресаве, Кастаљана и Бањске, док је код осталих прислоњена уз манастирску ограду.

СТАМБЕНА ЗОНА. — Локација ове функционално одређене зоне није устаљена у просторном систему манастира. Нестабилност локације произлази из односа заједнице према предвиђеној функцији. У урбаним агломерацијама — градовима, истог и старијег периода, посвећивала се пажња стамбеним објектима, који су испуњавали одређене хигијенске услове у зависности од климатских карактеристика подручја.¹⁵⁰ У манастирској заједници стамбена зона не представља примарни елемент, него је подређена култној и економској зони система. Такви међуодноси функционалних зона манастироког комплекса су проистекли из начина монашког живота. Просторна локација стамбене зоне — келије монаха не може се фиксирати; она зависи од диспозиције осталих функционалних зона. Култна зона је одређена, и њен константни однос у оквиру комплекса условљава диспозицију осталих објеката. Економска зона, по природи свога садржаја, захтева одређено место у систему, а оно у сваком појединачном случају зависи од карактера локације. Стамбена зона се лоцира између садржајно утврђених целина проистеклих из култа и прописа свакодневног монашког живота. Тако се келије монаха лоцирају уз манастирску ограду, пратећи њен правац на терену, а у

¹⁴²О манастирском комплексу Милентија уп. Б. Вуловић, *Конзерваторске белешке са терена*, Зборник Арх. факултета IV Београд, (1957/58) 3—20; G Tomić, *Milentija — manastirski kompleks*, *Arheološki pregled* 6 (1964) 136—138; исти, *Milentija, opština Kraljevo — utvrđeni manastirski kompleks*, *Arheološki pregled* 18 (1976) 139; исти, *Једна варијанта у оквиру моравске школе*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 249—261. Локалитет Милентија је још увек у испитивању, археолошка ископавања су у току (руководилац истраживања је Гордана Томић). И поред неокончаних истраживања, ситуација на терену нам дозвољава да размотримо постављене проблеме. Неке необјављене резултате испитивања ми је усмено саопштила Гордана Томић, на чему јој љубазно захваљујем.

¹⁴³ Манастирски комплекс Сисојевац није систематски археолошки истражен. Грађевина на западној страни, димензијама и положајем одговара манастирској трпезарији. Уп. Вуловић, *Конзерваторске белешке са терена*, 3—20.

¹⁴⁴ На локалитету код Забреге — Намасија археолошки радови су у току. Радове изводи Завод за заштиту споменика културе из Крагујевца, а руководилац радова је арх. Р. Прокић. На основу усмених саопштења Р. Прокића, трпезарија се налази са западне стране западног прочеља цркве. Захваљујем колеги Р. Прокићу на подацима које ми је љубазно саопштио.

¹⁴⁵ Истраживања манастира Поганова нису завршена. Данашња трпезарија се налази са западне стране храма. То је млађа грађевина подигнута на темељима средњовековног објекта.

¹⁴⁶ Код манастира Бурђевих Ступова у Расу подигнута је, у другој грађевинској фази, нова трпезарија — неочекивано у источном делу комплекса, иза апсиде цркве. Уп. Ј. Нешковић, *нав. дело*, 149—161. Исти случај је са трпезаријом у комплексу Велики Метеори у Тесалији. Ову изузетну локацију су изгледа диктовали посебни услови у оквиру комплекса, који у овој истраживачкој фази нису дефинисани.

¹⁴⁷ Истраживања Б. Вуловића (*Раваница*, Београд 1966) и С. Мојсиловић 1972. године у оквиру израде дипломског рада „Утврђени манастирски комплекс Раваница“ на Архитектонском факултету у Београду указују да је данашњи конак Дионисија Поповића из XIX века био подигнут на темељима манастирске трпезарије. У подрумском простору грађевине пронађене су базе оригиналних стубова, а анализом оригиналних отвора (данас подрумски отвори), извршена је реституција првобитног архитектонског склопа.

¹⁴⁸ Код манастира Кастаљана на Космају археолошким скопавањем нису констатовани трагови улаза у комплекс. Уп. G. Marjanović, *Kastaljan, Nemenikuće — manastirski kompleks*, *Arheološki pregled* 11 (1969) 234—236.

¹⁴⁹ На подручју региона сличан случај је код Богородице Хвостанске (В. Кораћ, *Богородица Хвостанска*, Београд 1976), Марковог манастира (Ж. Татић, Л. Мирковић, *Марков манастир код Скопља*, Нови Сад 1925), Св. Николе у Куршумлији (најновији резултати ископавања — М. Ћоровић—Љубинковић, *нап.* 88 овога рада), Милентије (нап. 151 овога рада) и др. Изван региона средњовековне Србије аналогно решење налазимо код манастира: Св. Мелетиос, Св. Катарина синајска, Св. Лука у Фокиди, Неа Мони на Хиосу и др.

¹⁵⁰ За шири регион cf. E.A. Gutkind, *Urban Development in Southern Europe: Italy and Greece.*, vol IV, New York 1969.

односу на кардиналне правце, могуће их је наћи на северној, јужној, источној, односно ако локација култне зоне дозвољава, и на југозападној и северозападној страни комплекса.

У конкретним теренским условима, приликом одређивања локације ове зоне, у сваком појединачном случају, потребно је фиксирати култни и економски садржај — зону на терену и тако посредно доћи до локације стамбеног садржаја манастирске јединице. Простор који је био покривен стамбеним грађевинама зависио је од величине заједнице. Није искључена ни могућност преклапања стамбене и економске зоне у оквиру комплекса, па се дешава да се у приземљу грађевина налазе оставе, а на спрату келије монаха.¹⁵¹ Таква ситуација је била могућа само ако се приземља или подруми користе као оставе. У случају активне економије, која захтева специјализоване објекте,¹⁵² локација се посебно утврђује у оквиру манастироког простора.

УПОРЕДНА АНАЛИЗА. — Код изабраних манастирских комплекса, систематска археолошка ископавања нису окончана, што отежава разрешење постављеног проблема. На основу нивоа досадашњих истраживања, посредно се може одредити локација стамбене зоне. Култна зона је код свих изабраних локалитета фиксирана, а економска је лоцирана само код неколико манастироких целина (Раваница, локал. Забрега, Ђурђеви Ступови, Студеница — делимично, Градац, Св. Арханђели и Кастаљан). Код осталих се њена локација на терену може одредити на основу карактера уже локације која одређује и диспозицију економије манастира. Тако фиксирајући два пункта, код недовољно истражених локалитета, били смо у могућности да претпоставимо локацију стамбене зоне. Она се према извршеној анализи налази у јужном делу манастирског простора код Раванице, Забреге, Кастаљана, Градца, у северном делу код Сопоћана и Поганова, а код осталих локалитета обухвата делове простора изван фиксиране култне и економске зоне манастирске јединице. Просторну диопозицију ове функционално одређене целине у оквиру манастирских простора одредили су услови уже локације, под утицајем положаја култне и економске зоне, изван којих се развијала стамбена зона без прецизне локације у односу на кардиналне правце.

ЕКОНОМСКА ЗОНА. — Ова зона представља саставни део сваке манастирске јединице, као витални простор који обезбеђује егзистенцију заједнице. Поред учешћа у црквеном обреду, који се свакодневно вршио у храму и манастирској трпезарији, саставни део монашког живота представљао је и свакодневни рад у оквиру манастираке економије. Целакупна економија манастирске структуре развија се паралелно на два места: у оквиру саме јединице — ограђеног манастира и изван манастирског круга — на ширем подручју региона. У оквиру ових разма-

трања, задржаћемо се само на економској зони ограђене манастирске јединице. Локација манастирске економије непосредно је везана за карактер уже локације на којој је изграђен манастирски комплекс. Она зависи и од могућности изабране локације да обезбеди непосредну везу манастира и осталих природних ресурса, као подлоге за развој одговарајуће економије. Тако се економска зона манастира лоцира према постојећим могућностима терена, а истовремено њена се локација у комплексу везује за неке пунктове других зона, којима је неопходна (уобичајено је да се поред манастирске трпезарије гради централна кухиња са приручним оставама). Веза економске зоне са спољним простором одвија се кроз споредни манастирски улаз, који се и гради за овакве потребе. Садржај економске зоне није устаљен. Свака манастирска јединица развија специјалну економију за коју јој се пружају природне могућности.¹⁵³ Постоје индиције да се економски простор манастира у оквиру ограђене јединице посебно одвајао преградним зидом, чинећи на тај начин изоловану просторну групацију.¹⁵⁴

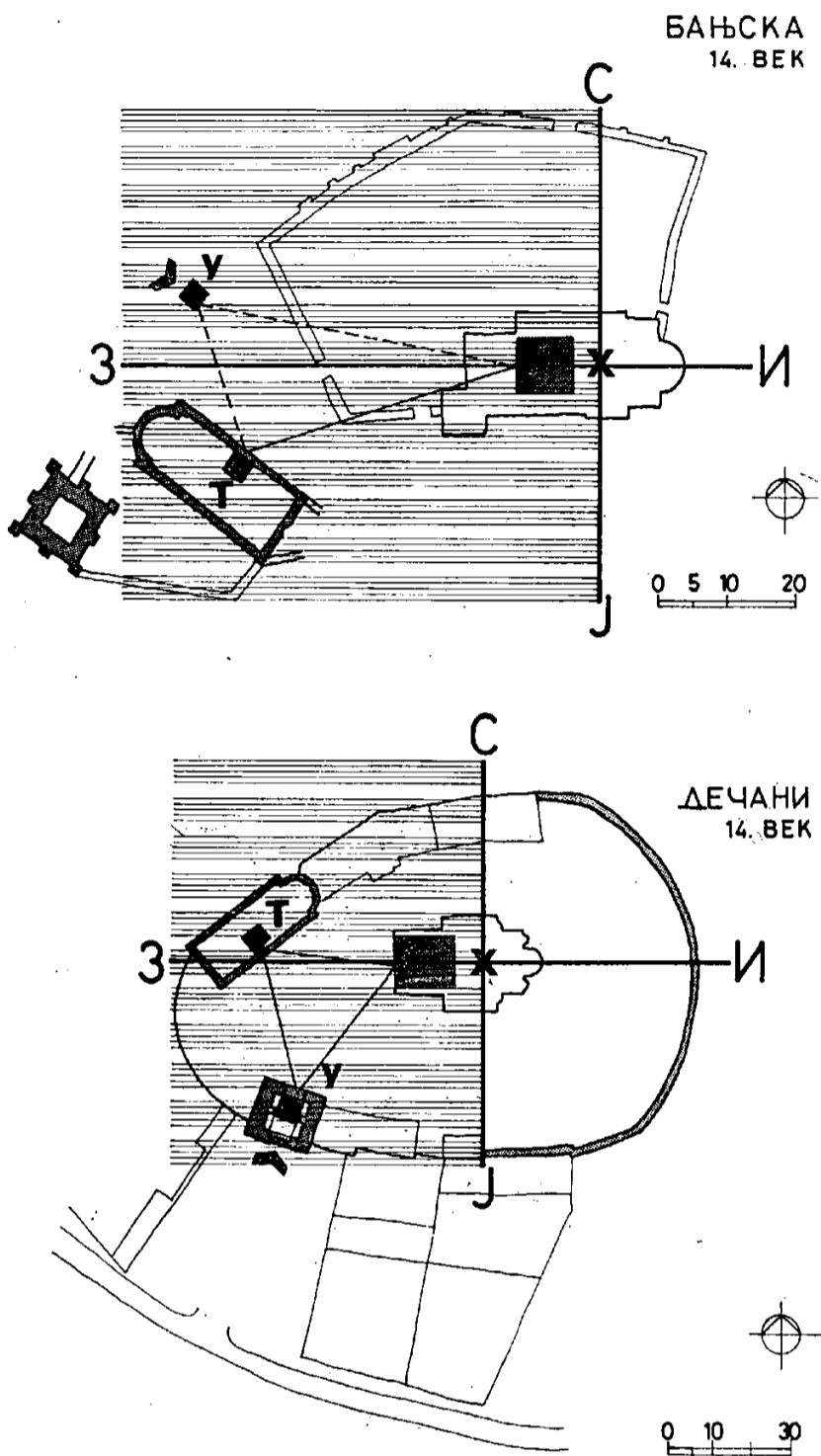
УПОРЕДНА АНАЛИЗА. — У ширем региону, код четрнаест изабраних манастирских комплекса, економска зона је лоцирана у зависности од природних могућности околине. Код манастира чија је локација непосредно поред реке, локација економске зоне је ситуирана у оквиру комплекса тако да је омогућен непосредни контакт са реком, кроз економски улаз. Оваква диспозиција је карактеристична за Раваницу и

¹⁵¹Види Св. арханђеле (С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих арханђела код Призрена*, Београд 1967).

¹⁵²Овакве објекте садрже Раваница и локалитет Забрега. Постоје индиције на терену које нас наводе на помисао да је био могућ сличан случај и код манастира Ресаве (теренска испитивања нису завршена).

¹⁵³Исхрана монаха је одређена типиком (Хиландарски и Студенички типик, гл. 10; 24; 29 — *Списи*, прев. Л. Мирковића). У оквиру својих активности, монаси су се бавили и другим пословима. На овуказују манастирски комплекси Раваница (пронађена је ковачница) и локалитет Забрега—Намасија (пронађене су пећи за производњу опеке, као и радионице за производњу алата).

¹⁵⁴Археолошким ископавањима у Раваници константовано је да се економска зона налазила издвојено, а у оквиру комплекса — северна зона. Исти је случај код Намасије, где се са северне стране цркве, уз саму реку, налазе манастирске радионице. И на бакрорезу из XVIII века манастир Дечани поседује преградни зид који одваја манастирску економију (уп. В. Петковић—Б. Бошковић, *Манастир Дечани*, I, Београд, 1941, 5). Чини нам се да су се на овакав начин одвајале специјализоване економије појединих манастира, које су превазилазиле економске потребе јединице и развијале ширу економију. Није искључено да је „двингер“ у Намасији био место где се развијала економија.

Сл. 8. —

III. 8. —

лок. Забрегу (сл. 10 и 11), код којих је извршена концентрација економских зграда, на страни приступачној реци. Сличан је случај и са Кастаљаном, чија просторна диспозиција омогућава овакав контакт. Код Бурђевих Ступова (сл. 6), чија је локација целе јединице неубичајена, постоји јасно издвојена економска зона, са специјалним улазом за економске потребе. Посебни улази у манастирски простор, везани за економију, јављају се и код Градца и Св. Арханђела. Код осталих комплекса (недовољно истражених) локација се може одредити на основу карактера уже локације целе манастирске јединице и природних карактеристика терена.

Све три анализоване зоне чине неопходни садржај сваке манастирске јединице. Она не би могла да се развија као просторно функционална целина ако би јој недостајала једна од ка-

рактеристичних групација, означених као *култна, економска и стамбена зона*.

Манастирски комплекси у оквиру ограђеног простора манастира, као и изван њега у непосредној близини, садрже и друге појединачне објекте, чија се локација припаја некој од наведених зона, зависно од свога садржаја. Главни улаз у манастир је најважнија тачка манастирске оgrade. Образлажући функционалне зоне манастирске јединице, одредили смо локацију у главног улаза у комплекс, у западној сфери ограђеног простора, наспрам западног улаза у храм.¹⁵⁵

Карактеристично место улаза произлази из непосредне везе ове тачке манастирске оgrade са главним — западним улазом у храм. Симболика улаза, као места где се врши прелаз из општег простора у специјални, карактеристична је за средњовековну цивилизацију, а и меоге старије културе.¹⁵⁶ Познато је да су средњовековни градови имали своје заштитнике — хришћанске светитеље, и да се њихова ликовна или скулпторална представа налазила изнад улазне капије.¹⁵⁷ Ова појава карактеристична је и за улазе у манастирске комплексе, па су се и данас код манастира Студенице очували фрагменти живописа на спољном лицу главне улазне капије.¹⁵⁸ Функција улаза у манастир и њихова непосредна веза са храмом условљавале су одређену локацију у западној сфери комплекса. Та ситуација нам казује да се манастирски улази нису лоцирали са најнеприступачније стране, какав је случај са средњовековним градовима. У грађевинском погледу улаз у манастир се у свим до данас сачуваним комплексима, са изузетком Ресаве, а делимично и Студенице,¹⁵⁹ формирао као камена правоугаона кула.

¹⁵⁵ Код манастира Студенице, Бурђевих Ступова у Расу, Дечана, Сисојевца, Манасије и др. главни улаз у манастир се налази са западне стране, односно југозападне стране манастирске цркве.

¹⁵⁶ О симболици улаза код старих цивилизација и средњег века види нап. 67 овога рада. О улазима у Византији и на Балкану уп. В. В. Косточкин, нав. дело.

¹⁵⁷ Такав је случај код средњовековних градова у Србији — Маглича, Смедерева и др.

¹⁵⁸ Види В. Ј. Бурић, *Портрети на капији Студенице*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 105—111.

¹⁵⁹ Резултати новијих истраживања у манастиру Студеници, показују да је студеничко утврђење подигнуто на старијим темељима, можда византијском утврђењу(?). Уп. Б. Бошковић, Б. Вуловић, *Царичин град — Куришумлија — Студеница*, Старице VII—VIII (1958). В. Ј. Бурић, нав. дело, 105 (са старијом литературом); М. Радан—Јовин, нав. дело, 63—80.

Супротно мишљење о пореклу студеничког утврђења има В. Кораћ, *Порекло утврђења манастира Студенице*, Зборник за ликовне уметности 12 (Нови Сад 1976) 25—39.

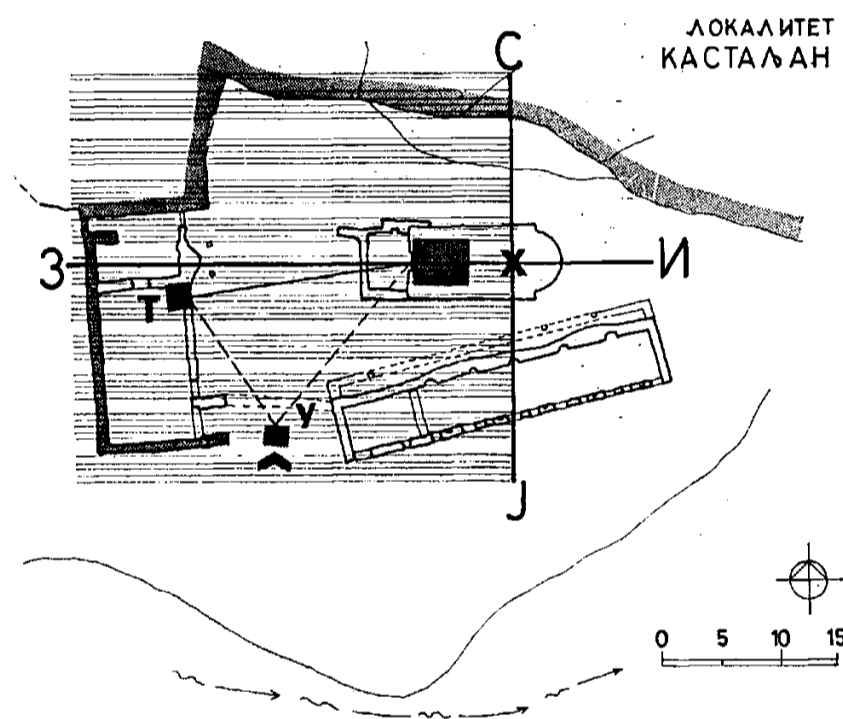
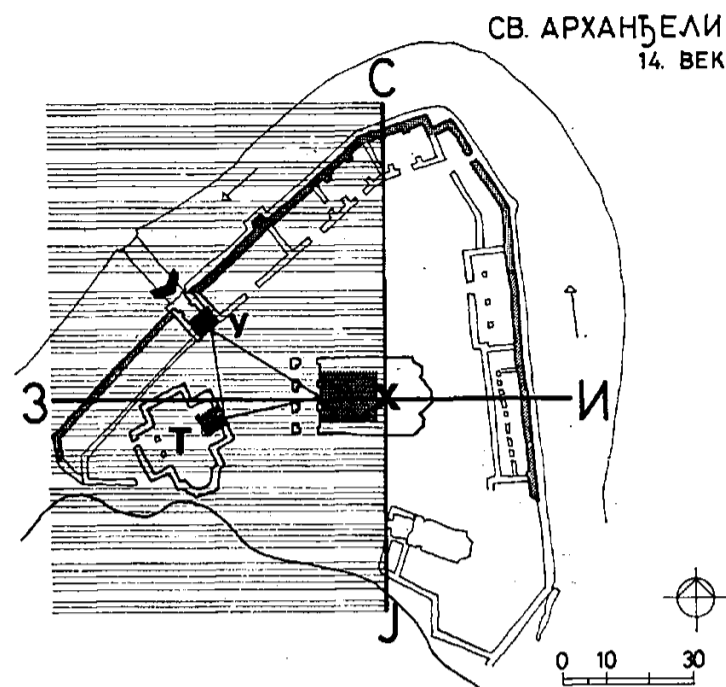
Посебно питање представља постојање манастирске куле (пирга), чија локација и функција нису сасвим расветљене. У оквиру манастирског круга, у саставу његове зидане оградe, изграђена су усамљена здања — куле, које не представљају искључиво елемент фортификације, с обзиром да се фортификација као развијени облик код српских средњовековних манастира јавља тек крајем XIV века.¹⁶⁰ Њена појава повезана је са историјским током догађаја у ширем региону. Намена ових куда није прецизно дефинисана, мада постоје неке индикације које могу да помогну разрешењу тога питања.¹⁶¹ Не везујући се за функционалну страну ових грађевина, већ говорећи о њиховом месту у манастирском простору, напомињемо да су уочљиве две локације у српским средњовековним манастирима. Кула као елемент зидане манастирске оградe налази се или изнад главног улаза у манастир (Студеница, Бурђеви Ступови, Дечани, Св. Арханђели), или као посебна грађевина у саставу оградe (Бањска, Студеница Хвостанска, Раваница, Враћевшница).¹⁶² Порекло те грађевине и њену намену треба тражити (у овом случају) на Атосу, где пиргови представљају саставни део манастирских комплекса¹⁶³ и директан узор манастирима у Србији.¹⁶⁴ Не улазећи дубље у порекло њихове намене, напомињемо да су ови бифункционални објекти (истовремено и одбрамбени и сакрални пункт, јер сви пиргови имају изграђене капеле) представљали део манастирске јединице, а као варијантно решење, налазимо их у оквиру манастирске зидане оградe у комплексима српске средњовековне државе.¹⁶⁵

Болнице су објекти које су поседовали поједини манастири. У оквиру манастира српске средњовековне државе, болнице¹⁶⁶ се јављају код Студенице, Дечана, Св. Арханђела, Раванице, као пратећи објекти структуре, изван манастирских зидова, или у оквиру зиданог круга (Св. Арханђели). Локација је зависила искључиво од врсте

¹⁶⁰ У појединим историјским периодима манастири су били нападани и пљачкани. Постоје записи о пљачкању призренске епископије, уп. *Законски споменици*, 640; Јиречек—Радонић, *нав. дело*, 147. И Законик цара Душана изричито говори: „Цркву ко на војсци обори да се убије или обеси”. Уп. *Законик цара Стефана Душана* (ед. Н. Радојчић), Београд 1960, 124.

Под појмом *развијени облик манастирске фортификације* подразумевамо систем одбрамбене манастирске оградe која целим својим обимом делује као борбена линија. Овакав тип утврђених манастира јавља се у средњовековној Србији (Раваница и Ресава). Питање одбране манастира покренуо је аутор овога рада на симпозијуму одржаном у Херцег Новом 1979. године, *Елементи фортификације манастира средњовековне Србије* (у штампи).

¹⁶¹ У научној литератури (Живојиновић, *Светогорске келије*, 103—128) помиње се да су се пиргови подизали искључиво ради одбране на подручју Атоса. У региону Сирије постоје сличне куле које

Сл. 9. —

III. 9. —

постају места специјалне аскезе — у њима испосник живи у изолацији. И у светогорским кулама — пирговима — постоје капеле. Доментијан, коментаришући Раствков постриг (Доментијан, *Животи*, 34), напомиње да се после пострига затворио у пирг.

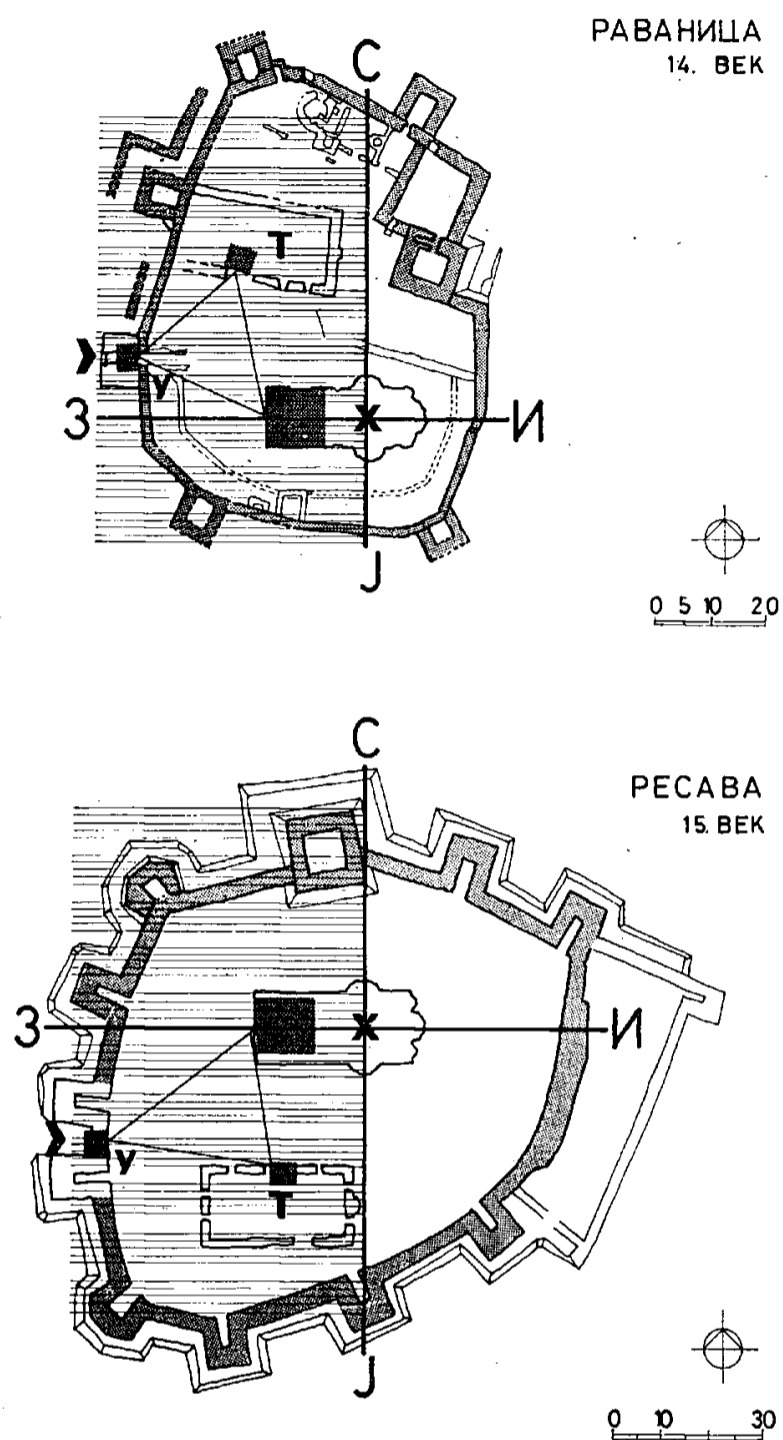
¹⁶² На дрворезу из XVIII века, који се чува у манастиру Враћевшници, јасно се уочава кула која се по начину зидања издваја од осталих објеката,

¹⁶³ Види Живојиновић, *Светогорске келије*, 103—131.

¹⁶⁴ Кула манастира Бањске одговара пиргу хиландарског комплекса.

¹⁶⁵ Интересантно је да се у српским текстовима о животу средњовековних владара и црквених поглавара напомиње да се приликом фундације манастира прво подиже црква, а затим „град” и пирг у њему. Уп. Доментијан, *Животи*, 67.

¹⁶⁶ О болницама говоре Хиландарски и Студенички типик (гл. 40, *Списи*, превео Ј. Мирковић, 102). О истом питању уп. *700 година медицине у Срба* (Галерија САНУ), Београд 1971, 13 и д.

Сл. 10. —

III. 10. —

болнице — стационара, која је отворена.¹⁶⁷ Отоме како су зидане и функционално организоване болнице на подручју Србије нема очуваних трагова на терену. Судаћи по Студеничком типичу, облик ове грађевине је био утврђен.¹⁶⁸ Као опецијални објекти уз манастирску јединицу јављају се и *странопријемнице*.¹⁶⁹ Теренски подаци нам до сада нису дали довољне резултате да би могли одређеније да говоримо о месту оваквог објекта у манастиру Србије. На основу његове функције — успутне станице и бесплатног прихватишта, могуће је очекивати да су се налазиле изван манастирских зидова,¹⁷⁰ и да су имале посебна гробља, с обзиром да су се прихватили старији и немоћни. Код манастира Кастаљана, са јужне стране манастироке цркве, налази се камена грађевина која по свом положају у комплексу може да се прихвати као такав објект.¹⁷¹

Остали функционално одређени објекти који су представљали саставни део манастира: *капеле или мање цркве, звоници, купатила*, објекти за пролазне путнике, припајали су се једној од функционално одређених манастирских зона и нису реметили својом локацијом утврђену константу система. Материјалних трагова на терену за неке од ових објеката (купатила) немамо у региону средњовековне Србије, али стари текстови и прописи из типика јасно нам говоре да су и они били саставни део манастирске структуре у средњем веку.¹⁷²

Усвојени концепт манастирског ограђеног простора са јасно издвојеним функционалним зонама задржао се у средњовековној Србији од оснивања првих манастира и стварања прописа за монашки живот (Студенички типик) до манастира основаних у XV веку. Манастири основани у периоду Моравске Србије задржавају све утврђене карактеристике ранијих манастира, а промене које су карактеристичне за структуру овога времена одражавају се на манастирској огради, која постаје фортификација (сл. 10), што у комплексе овога периода уноси нову зону концентрисану на гранични појас јединице — одбрамбену зону — *фортификацију*. Ова појава

¹⁶⁷ Најчешће су то биле грађевине за лепрозне, као у Дечанима. Дечанска болница је по Григорију Цамблаку (*Старе српске биографије XV и XVII века — Цамблук, Константин, Пајсије*, прев. Л. Мирковића, Београд 1936, 26) била подигнута недалеко од Дечана. У призренском манастиру је било дванаест постеља. Уп. Јиречек—Радонић, *нав. дело*, 316.

¹⁶⁸ У Студеничком типичу се каже: „Заповедамо да се за болне одреди ћелија, која има облик болнице и да се поставе постеље” (гл. 40, *Списи*, прев. Л. Мирковића, 102). О болницама на Атосу види А. Орландос, *’Αρχιτεκτονική* 48 и д.

¹⁶⁹ Види Б. Бошковић, *Археолошки споменици и налазишта, II, Централна Србија*, Београд 1956, 107, нап. 2.

¹⁷⁰ О странопријемници говори Студенички типик (гл. 38, *Списи*, прев. Л. Мирковића, 99). Из текста се види да је овај објект био изван манастирских зидова и да је имао посебно гробље.

¹⁷¹ Положај конака у Кастаљану указује на двоструку намену грађевине чије је приземље могло да служи као странопријемница. Уп. Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, Београд 1973, 164.

¹⁷² Манастирски комплекси средњовековне Србије не поседују купатила. Манастири на подручју ширег региона имају овакве објекте (уп. А. Орландос,

’Αρχιτεκτονική, 57). V типичима византијских ма-

настира (Евергетидски пролог), купање је било прописано до три пута годишње. Хиландарски и Студенички типик не поседују оваква правила.

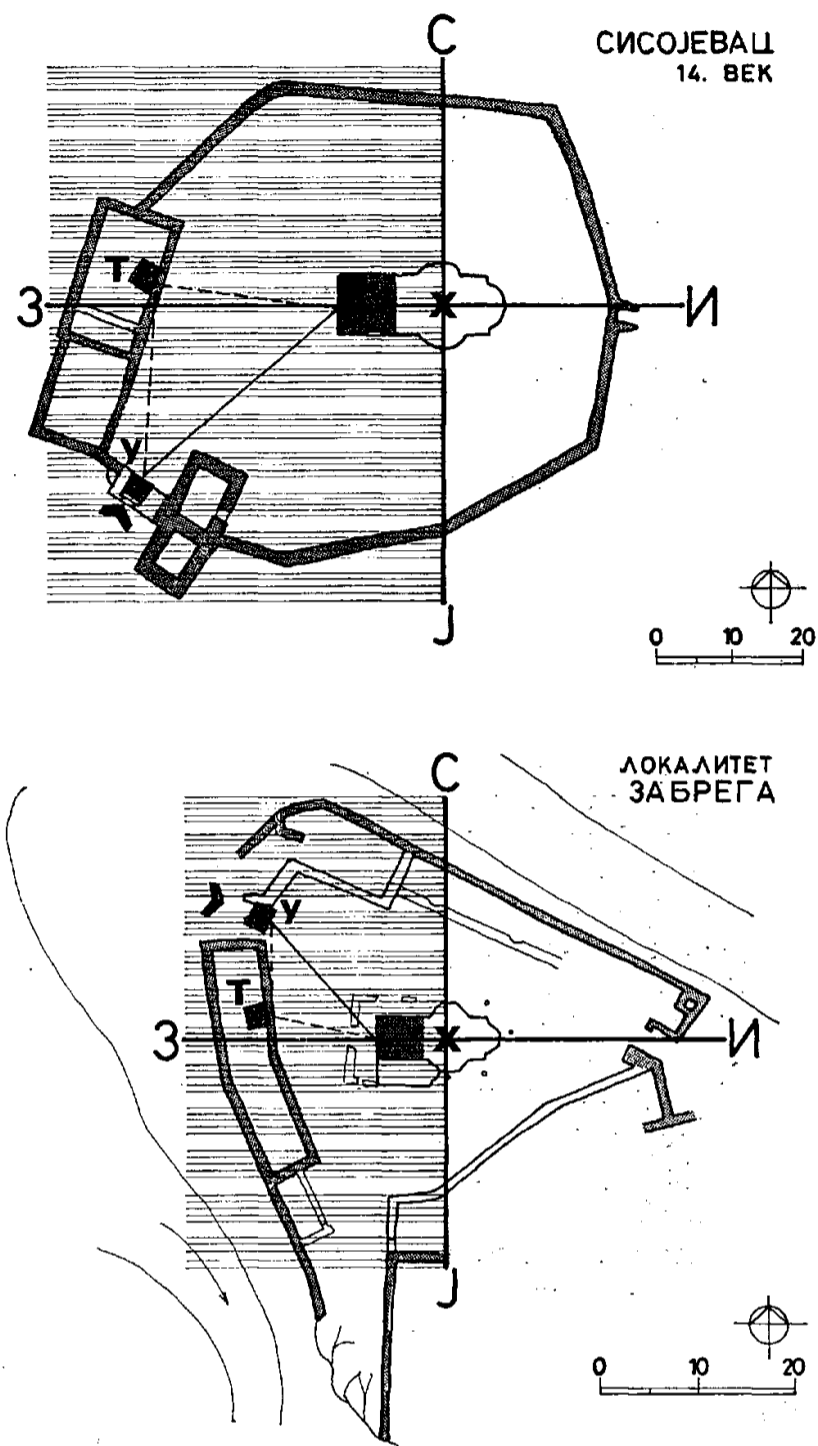
Уп. А.

I, Киев 1895, 616—656.

није од малог значаја за генезу манастирске структуре у Србији, поготову ако знамо да ограда или манастираки зид, првобитно није имала као целина улогу фортификације, већ је у Србији садржала само елементе фортификације.

Средином XIV века политичке прилике у Србији су унеле промене, које се запажају на средњовековним манастирским комплексима. Уместо уобичајене манастирске ограде, зида који је затварао и ограничавао манастирски простор, подижу се здања код којих се уместо ограде појављује фортификација.¹⁷³ Прерастање манастирске ограде у манастирско утврђење, грађено по принципу средњовековних утврђених градова са системом одбрамбених кула и двоструким одбрамбеним зидом, утицало је на уношење промена у уобичајени живот монашке заједнице. Те промене се не огледају у изменама односа садржајно одређених зона у оквиру комплекса, већ се односе на додавање нове функције манастирској структури, активног одбрамбеног упоришта.¹⁷⁴ Време грађења манастирске фортификације, која се у свом развијеном облику налази у Раваници и Ресави, датује се у крај XIV и почетак XV века.¹⁷⁵ Поуздано се не може утврдити да ли се утврђење подизало истовремено са црквом, или је изграђено нешто касније, али временски интервал ових зидања остаје у историјском раздобљу краја XIV и почетка XV века. То указује на неопходност одбрамбене линије и не мења постављени став да се манастирска структура претвара и у одбрамбено упориште. Додавање одбрамбеног утврђења постојећој манастирској схеми одразило се и у површинском односу функционалних зона. Тако се црквена грађевина, до сада лоцирана у самом центру система, помера,¹⁷⁶ а у просторној диспозицији оставља се више места за развој економске зоне. Она се у овим условима снажније развија и садржајно обогаћује.¹⁷⁷ И поред нове улоге коју манастир добија и која утиче на просторну диспозицију зона, међусобни однос и условљеност просторних релација између функционалних целина (култна, стамбена и економска зона) није поремећен. Западна сфера комплекса остаје садржајно подређена култу, са манастирском трпезаријом, која у овим условима нема изражену западну оријентацију већ се чалази са југозападне или северозападне стране цркве, али тако лоцирана на терену да обезбеђује непосредни контакт између храма и трпезарије. Ова диспозиција се огледа у томе што се трпезарија поставља паралелно са храмом, али тако да се њен улазни део налази у западној сфери комплекса, што обезбеђује најкраћу релацију између функционално зависних грађевина — храма и трпезарије. Локација и просторна диспозиција стамбених објеката остаје верна

¹⁷³ Манастири са развијеном фортификацијом су Раваница и Ресава,

Сл. 11. —

III. 11. —

¹⁷⁴ Има помена да су Турци већ 1398. године напали манастир Раваницу и да је том приликом манастирски комплекс изгорео. Уп. Вуловић, *Раваница*, 38, нап. 173.

¹⁷⁵ О датовању утврђења Раванице и Ресаве уп. Вуловић, *нав. дело*, 130; С. Станојевић, Л. Мирковић, Б. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928; А. Дероко, *Градови*, 136—140.

¹⁷⁶ Овакав је случај код Раванице и Ресаве. Има индикација да је иста ситуација код Лешја, имајући у виду однос црквене грађевине и постојеће куле — Б. Вуловић, *Црква св. Богородице у средњовековној Кулајни*, Зборник за ликовне уметности 8 (1972) 387—398.

¹⁷⁷ На пример, у Раваници постоје траговикоји говоре да се у оквиру ковачнице, у економској зони, припремало оружје — М. Madas, *Manastir Ravanica*, *Arheološki pregled* 11 (1969) 236—238.

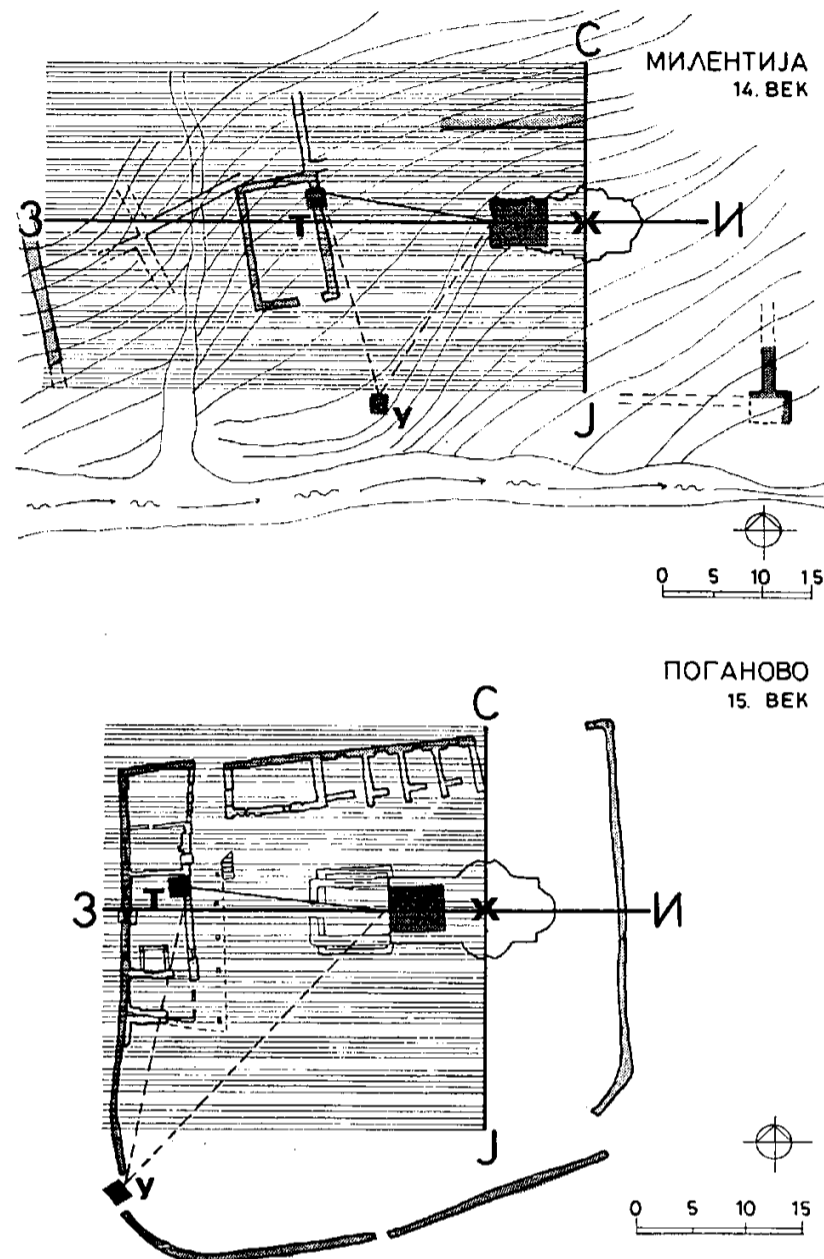
усвојеној схеми и развија се уз зидове манастирске фортификације.

Грађевинско порекло нове зоне манастира — фортификације одговара средњовековним градским утврђењима у Србији.¹⁷⁸ Новина која прати ову појаву је двоструки одбрамбени зид који се јавља и на средњовековном утврђењу у Крушевцу и Београдском граду.¹⁷⁹ Овакав фортификацијски елемент постоји код византијских утврђења V и VI века из којих се врло рано пренео и на територију бугарске државе у средњем веку.¹⁸⁰ Овакав тип одбране није стран ни западним градитељима. Први пут се двоструки бедеми јављају у Србији крајем XIV века у свом измењеном облику, прилагођени градитељским могућностима мајстора да копију приближе оригиналу.¹⁸¹

Нова улога коју манастирска јединица добија крајем XIV века стварањем новог функционалног елемента — фортификације није изменила карактер ни шире ни уже локације манастирске структуре у региону. У зависности од новог карактера манастирске оградe, и манастира као одбрамбеног упоришта, могло се очекивати да ће уследити и промене избора уже локације. Задржавање истих карактеристика инвајронмента, у којима се граде манастири у региону средњовековне Србије, указује да су они од почетка представљали саставни део система насеља, и да су овакво обележје задржали и у новим историјским условима, чији је резултат био померање државног центра у северне области. Насељавање и трговачко оживљавање ових крајева истовремено карактерише и грађење нових манастира, који у државном систему задржавају своју значајну улогу. Промене које је донело историјско време и прилагођавање манастира одговарајућем историјском тренутку, нису измениле његову суштину. Манастир и у овим условима остаје ограђена целина са функционално дефинисаним просторима, подређеним храму као центру система. Он задржава обележје урбаноруралне структуре проистекле из хришћанског покрета, који следи устаљене односе између цркве и државе у средњем веку.

Резултати просторне анализе — тип манастира у средњовековној Србији

Проучавајући развој манастирске структуре у средњовековној Србији од XII до XV века (сл. 13), на основу просторне анализе манастирске јединице, уочавамо да се манастирска структура на овом подручју развијала у специфичним историјским условима и да је преузимала усвојени византијски концепт просторне организације.

Сл. 12. —

III. 12. —

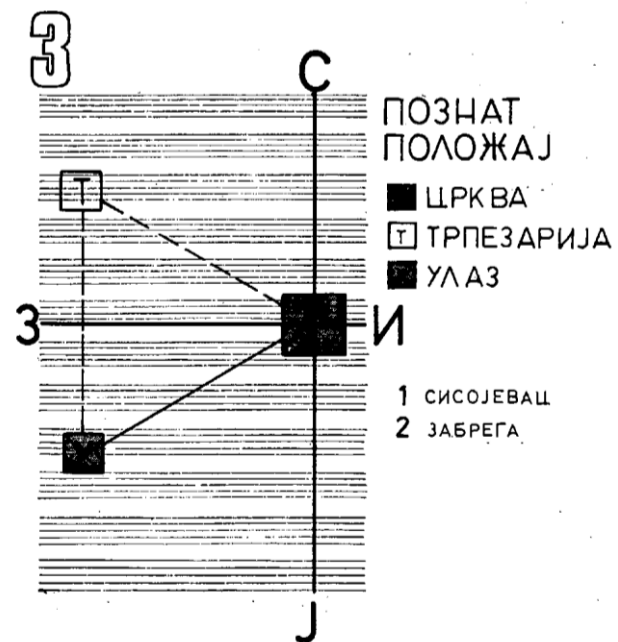
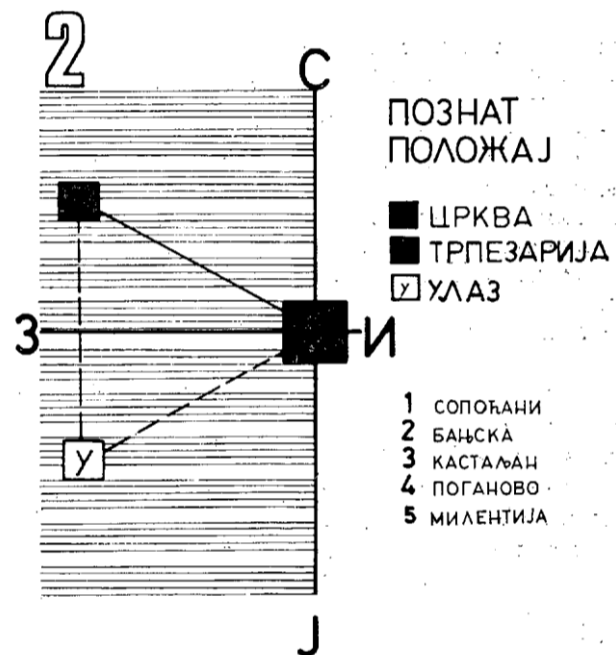
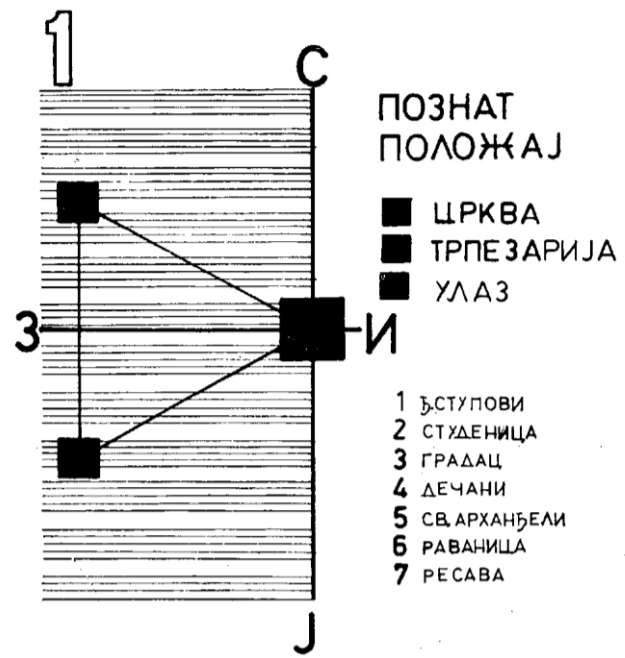
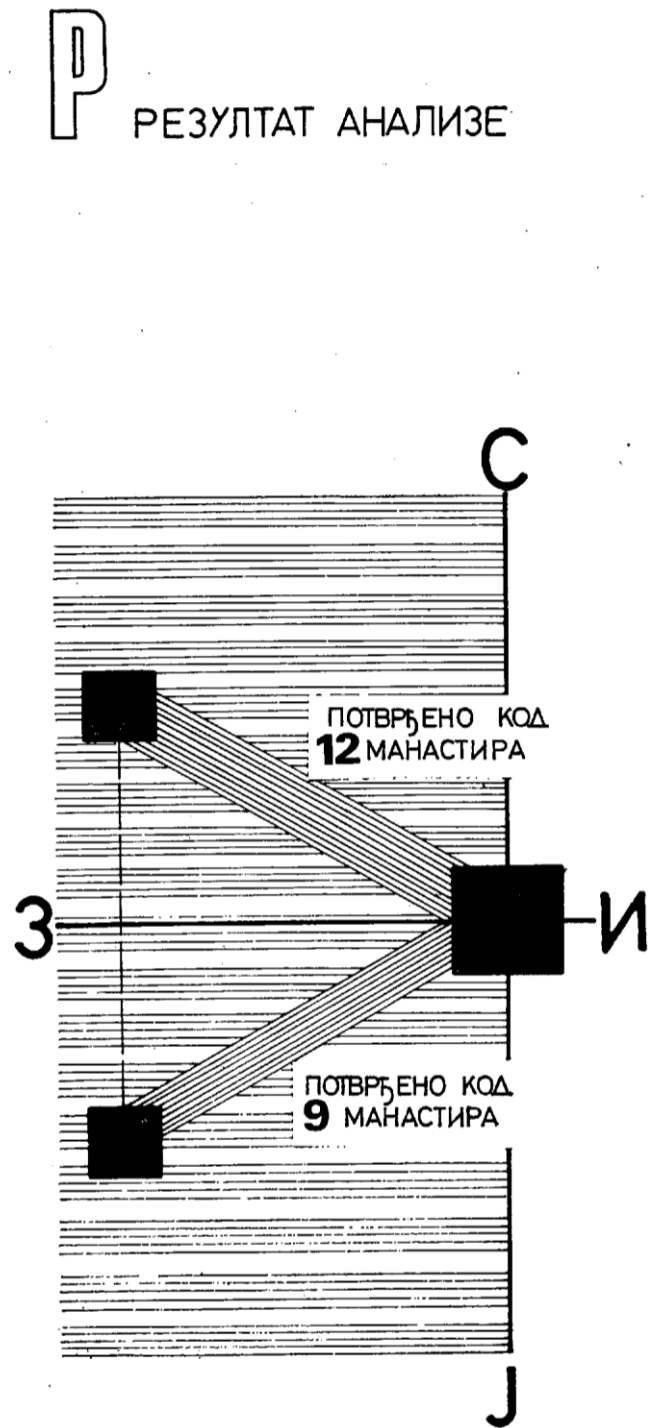
Генеа ове просторне структуре у поменутом временском раздобљу српске средњовековне државе не излази из контекста усвојене просторне схеме источног манастира, па се зато не може говорити о типу српског манастира, него само о типу манастира у средњовековној Србији. Промене просторног концепта усвојене схеме на овом подручју чврсто се везују за историјске околности у којима егзистира српска држава

¹⁷⁸ Средњовековни Крушевац, Београд, Смедерево. ¹⁷⁹ О Крушевцу и Београдском граду уп. Вуловић, *Конзерваторске белешке*, 12—16; М. Ковачевић, *Средњовековна тврђава Крушевац*, *Старинар* XVII (1967) 137; G. Marjanović—Vujović — М. Popović, *Beograd, utvrđenje Beogradskog grada*, *Arheološki pregled* 10 (1968) 198—201.

¹⁸⁰ Уп. Д. Овчаров, *Протейхизматa в систематa на*

археологија (1973) 11—23.

¹⁸¹ О проблему двоструких одбрамбених зидова, какви се срећу у Раваници, Крушевцу, Београдском граду итд., и њиховом пореклу овде неће бити речи. Ово питање представља проблем за посебне студије. Овакав тип зидова среће се и на једном делу дубровачких утврђења.

Сл. 13. Графички приказ анализе просторног односа између цркве, трпезарије и улаза

III. 13. Graphic representation of the analysis of spatial relation between the church, the diningroom and the entrance.

у средњем веку. Зато се трансформација просторне структуре манастира може повезати са променама у државној организацији. Оваква ситуација нам омогућава да на посматраном подручју установимо неке карактеристике, на основу којих уочавамо два концепта просторне манастирске структуре. Један — који се континуирано развија од XII до XV века, и други — који се јавља крајем XIV века у време промена политичке климе на Балкану.

Просторна анализа манастира проистекла је као резултат проучавања структуре са специјалним обележјем у одређеном историјском раздобљу. Карактер ове просторне групације произлази из основних правила усвојеног монашког живота у одређеном историјском тренутку и природних услова терена на коме се подиже грађевинска целина. Архитектонска просторна концепција манастира чврсто је везана за усвојени концепт монашког живота, чија се правила просторно уобличавају у функционалне зоне, које заједно чине манастирски простор. Време у коме се стварају и живе манастири у средњем веку прилагодило је суштински карактер структуре објективним захтевима државне организације у чијем окриљу постоје манастири, као саставни део државног апарата. Ти односи, који суштински одређују манастирску структуру, доживљавају трансформацију на терену, где се у конкретним природним условима развила грађевинска, функционално дефинисана целина — манастир.

Поделу манастира на два просторна концепта (две групације), хронолошке у континуитету, условила су историјска збивања, која се не могу одвојити од архитектонског просторног плана структуре, као што се ни егзистенција манастира не може одвојити од државне организације Срба у средњем веку. Ова историјска условљеност јасно се уочава и на карактеру манастирске организације, која се развија као урбанорурална структура у региону средњовековне државе. Њен рурални садржај непосредно је везан за општу економску ситуацију из које произлазе његови материјални оквири. Рурални садржај просторне структуре и његове промене последично се одражавају на урбано језгро — ограда манастир, кроз трансформације манастирске економије, као јасно дефинисане грађевинске зоне комплекса. Материјалне промене просторне јединице крајем XIV века условиле су и грађевинске трансформације манастира у средњовековној Србији. Нераскидиво уткани у државну организацију, они просторну трансформацију доживљавају истовремено са политичким и економским променама државе. Општа карактеристика манастира средњовековне Србије, коју поседују све структуре у региону, произлази из устаљених односа егзистенцијалних елемената манастира. Будући саставни део историјског континуитета структуре, они остају у

свим реалним историјским оквирима стални. Ова постојаност елемената потиче од усвојеног концепта монашког живота. Као иконографски тип, поникао у окриљу источне хришћанске цркве, он се преноси на просторну диспозицију манастирске заједнице. Зато се у оквиру ових архитектонских целина јасно издвајају функционалне зоне, непосредно зависне од центра система — хришћанског храма. Манастирска црква, као доминанта система, својом диспозицијом на терену одређује схему манастирског простора. Константни однос у систему постоји између храма, трпезарије и ограде са улазом, који се просторно и садржински дефинишу као култна зона структуре, а лоцирани су у западној сфери ограденог простора. Још две неопходне целине, економска и стамбена зона, представљају саставни део свих манастирских комплекса у Србији. Тако се просторна организација манастира, сведена на хоризонтални план, исказује као централно просторно решење са утврђеним функционалним зонама — култном, економском и стамбеном. Композициона и суштинска доминанта централног решења је манастирска црква, а зидана ограда чврсто дефинише изабрани простор на терену. Схематски се манастирски простор може представити помоћу геометријске слике круга са храмом као центром система. Избор манастирске и шире и уже локације остаје, за све време постојања манастира у српској држави непромењен, што сведочи о чврстој вези манастира са системом средњовековних комуникација и мреже насеља. Промене које се уочавају на грађевинској схеми манастира, а које су резултат историјског кретања, не ремете успостављени однос елемената, већ се односе на трансформацију граничног појаса структуре — манастирске ограде, која постаје од краја XIV века, код неких структура, фортификација. Та промена се запажа на просторној диспозицији манастира само у усмереном ширењу економске зоне, што се у плану манифестује положајем црквеног објекта, нешто помереног из центра система, са задржаним константним међусобним односом функционалних зона структуре. На промену манастирских комплекса, који се претварају и у утврђена одбрамбена упоришта са развијеном фортификацијом, утицали су историјски услови под којима се извршило померање државног центра на север у области слива реке Мораве. Овај историјски тренутак је утицао и на промену архитектонског концепта манастирске цркве, што се у савременој хронолошкој и стилској типологизацији српског архитектонског израза у средњем веку назива *Моравском градитељском школом*. Трансформација архитектонског облика и стварање „нове школе“ са посебним стилским обележјем, која се одиграла на црквеним објектима, не може се директно применити на промену просторног плана манастирских целина. Нови архитектонски и грађевински елементи, који постају састав-

ни део манастирских простора, односе се на спољни оквир манастира, па се ограда претвара у фортификацију. То преклапање две врсте промена у оквиру једне структуре, које се манифестује кроз стварање новог архитектонског стила, са наглашеним обележјем симболичног изражавања код манастирске цркве, и увођењем нових просторних грађевинских елемента изразито функционалног карактера, учинило је да се отвори нови тип манастира у средњовековној Србији.

Повод за типологизацију структуре није у промени односа функционално зависних зона манастирског простора, већ у претварању граничног појаса манастира у фортификацију. Манастирски простор се развија као просторно дефинисана ограда целина настала у функцији храма, са култном, економском и стамбеном зоном и *елементима* фортификације у одређеном руралном простору. Облик структуре *утврђени манастир*, егзистира као просторно дефинисана целина, настала у функцији храма са култном, економском и стамбеном зоном и *фортификацијом* у одређеном руралном простору. У оба случаја се у језгру структуре, манастира или утврђеног манастира, задржава исти однос појединачних простора (зона), док је рурални део структуре флексибилнији — зависи од економских кретања у држави. Место манастира у државном систему средњовековне Србије огледа се у избору шире и уже локације, која обезбеђује микроизолацију структуре, а истовремено је укључује у систем комуникација и мреже насеља у средњем веку. Концентрација манастира се јавља уз прометне путеве, уз које се они развијају као просторно самосталне јединице недалеко од магистрале. Значај манастира за средњовековну Србију превазилази идеолошки хришћански карактер структуре, с обзиром на улогу коју манастир има у средњовековној књижевности, култури, трговини, социјалним институцијама, политици, или у систему насеља. Манастир као заједница људи са јасно дефинисаним програмом, у својој економској зони развија делатност која се садржајно везује за постојеће урбане и руралне центре, а тиме посредно одсликава технолошки ниво специјализованих делатности у средњовековној структури насеља у Србији. Њихова понекад двојна улога, манастира и епископског центра, указује на неке од проблема државне и верске организације, специфичне за подручје средњовековне Србије.

Манастирска јгдиница као градитељско остварење има значај подједнак са значајем средњовековног града. Једино су те две инстанце биле привилеговане државним системом и као такве биле центри градитељских остварења епохе. Архитектонска остварења са којима се срећемо у средњовековном манастиру (манастирска црква, трпезарија, епископска палата,

пирг...) представљају највиши домет архитектуре времена у коме су настала. Зависно од значајне функције коју им даје историјски тренутак, та остварења исто тако заузимају значајно место у грађевинском погледу. Сачињена од чврстог материјала да би трајала, она представљају највиши домет градитељства средине у којој су поникла. Проучавањем конструкција, материјала и архитектонског остварења, расветљавамо један аспект начина живота, а анализом просторних међуодноса појединачних функционалних зона манастира, упознајемо способност средњовековног градитеља да створене програмске схеме пренесе у реалне оквире природне средине региона. Манастир у Србији средњег века истовремено пулсира са свим осталим виталним центрима државе, што се јасно рефлектује у типологизацији структуре на *манастир* и *утврђени манастир*. Његова идеолошка суштина остаје верна утврђеном типу, а физички оквир прати историјско кретање, сходно улози коју има у државној организацији у средњем веку.

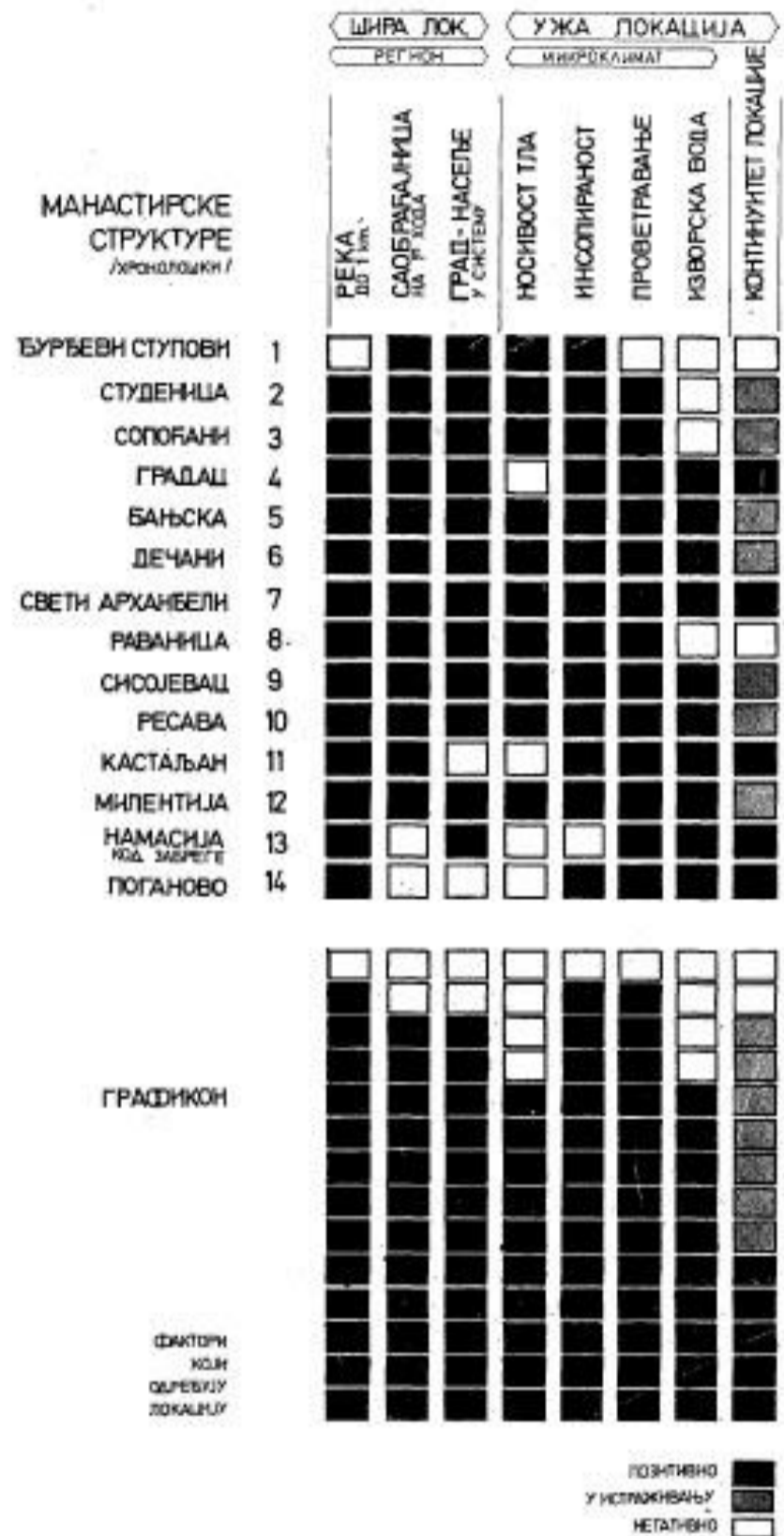
Извршена типологизација на манастир и утврђени манастир указује само на два облика исте структуре у одређеном историјском раздобљу, и не искључује могућност упоредног егзистирања оба типа у познијем периоду у истом региону. А да се оградавање манастира средњовековне Србије врши од самог почетка стварања структуре, очито говори и сам просторни план насеља. Архитектонска концепција манастирског простора показује да је манастирска насеље морало бити прво оградено. Ово јасно показују објекти — грађевине које су подигнуте дуж обимног зида прислањајући се уз ову површину — која је истовремено представљала спољни зид грађевине и обимну оgradu. Систематска теренска испитивања манастира изграђених у периоду Моравске Србије су још у току, али резултати са локалитета Раваница, Ресава, Сисојевац, лок. Забрега, Милентија потврђују нам усвајање одговарајућег типа манастира. Међутим, још остаје отворено питање: да ли су сви манастири моравског периода имали исти грађевински концепт? У овом тренутку није могуће дати коначан одговор, али и ако се покаже супротно, то неће искључити појаву типа, већ ће отворити нови проблем — питање манастирске хијерархије. Подела црквене архитектуре по стилским особеностима на Рашки или Моравски тип¹⁸² не искључује могућност трајања старијег типа у време пуног процвата нове стилске групе. Зато се у континуираном развоју манастирске структуре у средњовековној Ср-

¹⁸² Разматрања која се односе на трансформацију архитектонског решења црквених објеката у средњовековној Србији нису предмет овога рада. Чинило нам се неопходним да поменемо ову врсту промена, које се хронолошки поклапају са појавом нове архитектонске школе у Србији средњег века. Косовскометохијска (архитектонска група није у овом случају типична,

бији јасно разликују архитектонски различито дефинисани концепти манастирске цркве: Рашки и Моравски тип храма, а у просторној диспозицији целе структуре два типа манастирске јединице — манастир и утврђени манастир. Хронолошко поклапање стилских и функционалних промена структура оставља нам могућност сажимања уочених трансформација у манастир и моравски утврђени манастир.

Генеза манастирске структуре и место српског манастира у оквиру историјског развоја

Просторно уобличавање манастира источног хришћанства, као специјалне грађевинске целине, произлази из монашког покрета, створеног на Истоку, и концепта монашког живота који чврсто дефинише просторни садржај структуре. У општем развоју манастир носи обележје јединице, идеолошки настале из хришћанског култа у историјском времену које му даје димензију формације специјалног насеља, укључене у организациони систем држава. Посматрајући грађевинску целину као култно место, његово место налазимо у општем историјском континуитету људског односа према специјалном простору — светилишту, који се суштински не мења, без обзира на врсту прихваћене религије. Овај простор у свим условима остаје специјално средиште, посебно издвојено, са специфичним обележјем владајуће религије. У ширем контексту источног хришћанства он постаје нераскидиви део државног система, добијајући у таквим условима атрибуте који га укључују у реалне политичке и економске прилике подручја на коме се развија. Да би се установила генеза манастира у посебним, локалним условима подручја које га усваја, мора се пратити континуитет структуре од првих монашких агломерација, створених на Истоку, у IV веку. У свим посматраним случајевима у историјском раздобљу, диспозиција манастирске јединице се манифестује као просторна целина настала у функцији храма, који представља доминанту усвојеног система. И поред карактеристичних разлика, које су налагали природни услови средине у којој се та структура налази, постоје стални односи елемената који се као усвојен тип преносе на локална подручја. Тако се тип византијског манастира не може проучавати независно од осталих структура ширег региона (Египта, Сирије, Палестине), нити се појава манастира на подручју Балкана може издвојити из општег историјског ланца развоја структуре. Проучавање манастира у локалним условима српске средњовековне државе не може се свести на политичке границе, уколико желимо да расветљавамо проблеме просторне диспозиције манастира. Прихватање већ створеног типа ма-

Сл. 14. Графикон одлучујућих вредности које одређују локацију манастира у средњовековној Србији

Ill. 14. Graphic of the decisive values of the location of the monasteries in medieval Serbia.

настира — у Србији у XII веку — захтева посматрање генезе структуре у ширем региону, јер се једино тим путем могу издвојити оне специфичности које нам дозвољавају да у општем континуитету развоја манастира издвојимо тип средњовековног манастира у Србији од XII до XV века.

Развој манастира од IV века на Истоку и у Византији до усвојеног типа монашке колоније на Атосу представља континуитет структуре, а трансформације су последица локалних утица-

ја подручја. Заједничка (карактеристика свих посматраних манастирских структура у том раздобљу запажа се у употреби истих појединачних елемената (грађевина), које се концентришу око језгра структуре — храма. Црквена грађевина, као центар система, има увек специјалан положај у систему, који јасно указује на просторну хијерархију функционално дефинисаних објеката. Примарно место у простору јој се обезбеђује или централним полагајем (византијски манастир), или специјално наглашеном локацијом (сиријски манастир) — када се налази у оквиру затвореног система грађевина. Атоска манастирска структура се развила као комбиновано решење постојећих просторних концепата, сиријског и палестинског, са храмом у центру система. Српски средњовековни манастир преузима усвојени атоски концепт, који развија на свом подручју, трансформишући га у локалним условима у тип манастира у Србији. Ове посебне карактеристике су резултат самосталне државне организације етнички различитог становништва, чија се локална паганска традиција уткала у прихваћени хришћански концепт новостворене државе. Иако под јаким утицајем Византије, ствара се независна, специфична културно-политичка клима, у којој сви видови стваралаштва носе посебно, локално обележје средине у којој су поникли. У оваквим околностима развија се манастир у средњовековној Србији као самостална просторна јединица урбано-руралног карактера. У византијском свету, она се просторно реализује као насељска колонија, какве су агломерације у Витинији, на брду Кимина, у Кападокији или на Атосу.¹⁸³ Одлике српског манастира у средњем веку везане су непосредно за државну организацију, у којој он, поред верске функције, има своју улогу у економском и политичком развоју земље. Урбани ниво живота средине у којој се манастир развијао у Србији давао му је и улогу епископског центра, какву су у Византији имали искључиво градови. Регионална диспозиција српских манастира казује да су се развијали у оквиру система средњовековних насеља, а не као специјалне колоније, што је карактеристично за Византију. Просторна архитектонска диспозиција српских манастирских структура развија се у оквиру усвојених схема

монашког живота, чији је главни узор монашка колонија на Атосу. Манастир у Србији преузима створени концепт и прилагођава целокупну своју формацију конкретним историјским условима. Такав просторни концепт укључује српски манастир у континуирани развој структуре овога типа. Специфична обележја која га карактеришу као тип не леже у просторном односу објеката, чији се иконографски ред не мења, него у архитектонској и градитељској концепцији створених просторних елемената. И као што особеност српске сликарске школе не лежи у иконографској схеми, већ у стваралачкој инспирацији мајстора, тако и тип српског манастира не одређује просторна диспозиција грађевинских елемената, него нова архитектонска креација мајстора градитеља. Овакав однос елемената захтева и двојаки приступ постављеном проблему. Ако проучавамо српски манастир као грађевинско и архитектонско остварење, ново и специфично у историјском времену када настаје, можемо да га анализујемо као посебну архитектуру подручја на коме се ствара, пасматрајући га у оквиру локалних школа. Али ако приступимо анализи просторне диспозиције грађевинске целине, онда га не можемо затварати у границе ужег региона, као што се ни хришћански иконографски концепт источне ортодоксије не ограничава државно-политичким или регионалним границама. Зато просторна диспозиција манастирске структуре у средњовековној Србији представља саставни део генезе манастирског простора у оквиру развоја источне хришћанске цркве, а њено специјално обележје, које је трајно карактерише као тип српског манастира јесте производ градитељске концепције и естетских преокупација локалних стваралаца.

¹⁸³ Cf. R. Janin, *Les églises*; C. Mango, *Byz. Arch.*; R. Krautheimer, *Early Christian*; N. et M. Thiery, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1963.

Напомена

Овај рад (у сажетом облику) представља магистарску дисертацију одбрањену јуна 1978. године на Архитектонском факултету у Београду, пред комисијом коју су сачињавали професори Бурђе Бошковић, Бранислав Вуловић и Богдан Богдановић,

The question of monastery architecture, from the first days of the formation of monasteries in the Fourth Century A. D. in the East, to the details of local variants of architecture — in this case in medieval Serbia — has been studied until now but it has mainly been the issue of the architectural concept of the monastery church which has been illuminated to date. It is much rarer that the spatial pattern of the buildings making up the monastery settlement has been considered. The question which we have posed in this paper relates to those components which influenced the creation of the spatial structure of the monastery in the period extending from the Fourth to the Tenth Century in some countries of the Christian East, (Egypt, Syria, Palestine and Byzantium) and in the medieval Serbian state. We consider that the monastery structure of medieval Serbia, its genesis, historical development and spatial analysis cannot be considered independently of the development of *monastic* life and the monastery in the East.

The principal idea was to define the primary spatial pattern which defines this structure in the moment of its formation, and then to follow the transformation of the accepted spatial relations in the Eastern region, concluding with the creation of the Athos type of monastery. In a series of historical movements, the spatial structure of the Serbian medieval monastery is considered. Thus posed, we were enabled to single out in the problem several essential spatial elements which were repeated, creating a constant of a monastic spatial scheme.

In the general development of the monastery it bore the mark of a unit, ideologically based in the Christian cult in a moment of history which gave it the dimensions of a special settlement formation included in the state's regional System. Surveying the building as being essentially a cult site, we fix its place in the general historical continuity of the human relation by a special place — a sanctuary, which does not change fundamentally regardless to the type of religion accepted. Under all conditions this space remains a special point, particularly distinguished, with the specific marks of the religion adopted. In all the cases considered in the period of history, the disposition of the monastery unit is expressed as a spatial whole, existing with the function of the temple as its basic purpose and which dominates the spatial system adopted. In spite of some typical differences imposed by the natural environment in which a certain building was erected, there are constant relations among the components which are transferred to local areas as an adopted type.

The common feature of the buildings surveyed in the Eastern region from the Fourth to the Tenth Century is the core of the structure — the temple, with its special position, which points out to us the spatial hierarchy of functionally defined objects. The primary site is ensured by its central position (Byzantium) or its specially emphasized location (Syria). The primary preoccupation in respect of the religious sphere also determines the centre of the System, so that in Syria, where the cult of the Stylites was developed, the column was located in the centre of the space,

The outer fence, enclosing the complex, seen as a composite part of the continuity of the cult site, is linked with the genesis of the monastery structure. We consider its function as having a dual purpose. It is at the same time a component for dividing off a special space but also an element of preliminary protection which should be distinguished from the later fortification role. Another common component is the monastery refectory as being both a cult and profane building by which the concept of the cenobitic community is determined. These three elements are present without exception in all the Eastern monastery structures. All the other elements — the auxiliary buildings — have a variable size in the complex.

This was the chain of movement in which the monastery was formed in medieval Serbia, as the continuation of an adopted spatial concept with its scheme of components — church, refectory and fence

— as a constant of the system. Studying monasteries in Serbia, we have made an analysis of the spatial components of fourteen monastery complexes which grew up on the territory of the medieval Serbian state from the Twelfth to the Fourteenth centuries. The research relates to the broader and inner location of the monastery structure, and then to an analysis of its core.

Spatial architectural analysis shows that the pattern of the Serbian monastery structure, developed in the framework of adopted patterns of monastic life, modelled mainly on the monastic colony of Mount Athos. The monastery in Serbia developed as an urbanrural structure in the system of the medieval settlements, close to the main communication routes

— from the viewpoint of the broader location. In respect of its microlocation it was built in isolated places beside rivers. The relationship between monasteries and transport routes, monasteries and rivers and monasteries and towns represents a basic characteristic of the broader location of a structure in a region, which expands the problem to cover the question of the place of the monastery in the system of medieval settlements. This relationship is a vital one in all the structures considered in the region.

Another characteristic includes the specific nature of the narrow location: the proximity of a river (water) the availability of construction soil and old sacred sites. It is on just such selected sites that monasteries grew up in medieval Serbia, with a constant iconographic plan of the components in the structure: with the temple as the core of the System, the refectory and fence. Surveys of the spatial disposition have led us to conclude that the monastery structure in Serbia was formed as a central spatial design, with the temple dominating the complex. Within the structure, three main zones are distinguished: the cult zone, the business zone and the residential quarters. They are arranged in relation to the cardinal directions and orientation of the temple, whose lengthwise axis always faced East. Hence the whole complex may be divided into the eastern, western, northern and southern spheres. In the framework of the western sphere, the temple, the refectory and the entrance make up the cult zone of the complex. The relationship of all components

can be presented schematically by a spatial triangle, at the same time representing a constant of the system.

The business and residential parts were constructed according to the natural surroundings, without a fixed position in the system. The character of the community itself did not give them a priority. The fence defined the narrow core of the structure on its site. At an earlier period (the Twelfth Century) the fence had some elements of fortification. The chief transformation of its type took place in the Fourteenth Century when the wall of the enclosure was transformed into an actual fortification. Apart from this outside belt, the internal iconographic order of the spatial components remained characteristically undisturbed.

If we regard the problem in this light, we are speaking of the monastery complex in medieval Serbia, and not of the Serbian monastery. The specific marks which distinguish it as a type do not lie in the spatial pattern of the buildings whose iconographic order does not change, but in the architectural concept of the spatial components created. And just as the peculiarity of the Serbian school of painting does not

lie in its iconographic scheme but rather in the creative inspiration of its masters, so the type of the Serbian monastery is not determined by its spatial disposition of structural components but by the new architectural creation of its master builders.

This relationship requires a dual approach to the problem. If we study the Serbian monastery as a structural and architectural creation, new and specific at the time when it was built, we can analyse it as a particular architecture of the region in which it was created, considering in the framework of local schools. But if we approach the analysis of the spatial disposition of the complex of buildings we cannot limit it to the boundaries of a narrow region, just as the iconographic concept of the Eastern Christian church does not belong within state and political frontiers. For this reason the spatial disposition of the monastery structure in medieval Serbia represents a composite part of the genesis of the monastery complex in the framework of the development of the Eastern Christian church, while its special feature — which permanently characterizes it as the type of the Serbian monastery — is the result of the mason's conceptions and aesthetic preoccupations of local builders.

ПОРЕКЛО ПЛАНОВА КОРИШЋЕНИХ У ОВОМ РАДУ:

сл. 1

Св. Симеон Млађи (W. Djobadze) Деир Симан (Н. С. Butler) Самах (Н. С. Butler) Каср ел бенат (Н. С. Butler)

сл. 2

Дафни (G. Millet)
Св. Јован Богослов (А. Орландос)
Св. Лука (Е. Стикас)
Св. Мелетије (А. Орландос)

сл. 4

Јужни део региона (Б. Бошковић) сл. 5
Бурђеви Ступови (Ј. Нешковић) сл. 6
Студеница (М. Радан-Јовин) сл. 7
Сопоћани (О. Кандић) Градац (О. Кандић)

сл. 8

Бањска (из документације Завода за заштиту споменика културе — Краљево)
Дечани (Б. Бошковић)

сл. 9

Св. арханђели (С. Ненадовић)
Кастаљан (из документације Завода за заштиту споменика културе града Београда)

сл. 10

Раваница (Б. Вуловић) Ресава (С. Ненадовић)

сл. 11

Сисојевац (из документације Завода за заштиту споменика културе — Крагујевац) Забрега (Р. Прокић)

сл. 12

Милентија (из документације Г. Томић)
Поганово (из документације Завода за заштиту споменика културе — Ниш)

Обрада свих цртежа С. Мојсиловић.